

## חלק ד': השיפור בראש שפחתנו, 2017–2005

### הקדמה – 2005

סקירת המהלכים המרכזיים בתולדות השימור הישראלי בשנות האלפיים – שתי פנים לה: מצד אחד מעשה של היסטוריוגרפיה כמעט נטולת פרספקטיבה, מאחר שהיא מצויה עדיין בתהליך התהוות; מצד שני, נראה כי ההתפתחויות האינטנסיביות בתחום השימור במדינת ישראל בתקופה זו מאפשרות להבין מחדש את המהלך השלם שהחל במחצית השנייה של המאה ה-20 והגיע לכדי הבשלה בשנות האלפיים. בעשורים אלה הפך השימור מעיסוק כללי של "משוגעים לדבר" לעיסוק מקצועי עד להתבססותה של דיסציפלינה – תחום דעת ועשייה מובחנים בעלי מאפיינים של פרופסיה.

על פי הגדרתם של הדס שדר וצביקה אור, מקצוע (פרופסיה) הוא תחום עיסוק שנהנה ממעמד מיוחד, המאפשר לו לשלוט בתכניו. ל"מקצוע" קיימת זכות בלעדית לעסוק בסוגים מסוימים של עבודה. ה"מקצוע" שולט בתהליך ההכשרה הרשמית של העוסקים בו; בדרכי הקבלה של חברים חדשים למקצוע; בהגדרה ובמאפיינים של תחום העיסוק; בסטנדרטים שלפיהם נקבעת איכות המוצר או השירות הרלוונטיים; בנורמות המקצועיות ובכללים האתיים; וכן בהערכת ביצועי העבודה. כל מקצוע צובר ידע, יוקרה וכוח, המסייעים לו להשיג אוטונומיה ומונופול בתחומי העיסוק שלו. עם הזמן הופכים האידאולוגיה, הנורמות ומערכת האמונות שמייצרים המקצועות השונים אסטרטגיה

לשימור כוחם ומעמדם בחברה.<sup>1</sup>

הדיון בסוגיית המקצוע והמקצועיות, Profession and Professionalism, התפתח במדעי החברה בסוף המאה ה־20 וראשית המאה ה־21.<sup>2</sup> הכוונה היא להתפתחותם של תחומי עיסוק בעלי שפה מקצועית, שיטות מחקר, מוסדות אקדמיים וקהילה של מומחים הפועלים בתוך הקשר תרבותי רחב.

פייר בורדייה מדבר במאמרו "The Field of Cultural Production: Essays of Art and Literature"<sup>3</sup> על התפתחות תחומי הספרות והאמנות, אבל טובע מושגים מרכזיים המגדירים את מאפייניה של המקצועיות – "הפרופסיונליזם" ביחס להיבטים שגורים מהשיח הבורדייני שעניינם כוח ומעמד. המושגים המרכזיים שמציע בורדייה הם "שדה מקצועי" כמרחב שפועלים בו אנשי מקצוע ומתחרים על יוקרה סמכות והכרה; "הון סימבולי" – הנוגע לרכישת תארים, מאמרים והשתייכות לגופים מקצועיים המעידים על זהות מקצועית מבוססת; ו"הביטוס" – הרגלים, ערכים והתנהגויות המאפשרים לשחק בשדה המקצועי. ה"פרופסיונליזם" לשיטתו אינו רק ידע טכני אלא גם הפנמה של נורמות והתנהלות שמקובלות בשדה המקצועי.<sup>4</sup>

ההתרחשויות בשדה השימור הישראלי במשך למעלה מחמישה עשורים הובילו בדיוק לרגע שבו, בראשית שנות האלפיים, שבו ניתן לזהות את התגבשותו של "שדה מקצועי" מובהק. שדה הכולל אנשי מקצוע "מומחים", המתנהלים בתוך "הביטוס" של דפוסי עבודה הולכים ומתקבעים.

במבט רטרוספקטיבי קצר לאחור, אפשר לטעון כי בשלב האחרון בהתגבשות הדיסציפלינה המקצועית של השימור הישראלי התבסס ה"הון הסימבולי" הכרוך בעיקר בהיבטים של התמקצעות, הכשרה ואקדמיזציה של התחום. שלב זה התרחש באינטנסיביות בעשורים הראשונים של המאה ה־21.

ראשוני אנשי השימור בישראל היו נטולי הכשרה ספציפית בשימור. רובם היו אדריכלים, מהנדסים וארכאולוגים בעלי הכשרה מקצועית שאפשרה להם לעסוק בשימור בעיקר מתוך זיקה ועניין אישי ואינטלקטואלי עמוק. ניסיונם בשטח התפתח למומחיות המקצועית, והם הנחילו לבאים אחריהם דפוסי עבודה ובעיקר דפוסי חשיבה ערכיים ביחס לאתרים היסטוריים ולמרחב הקיים והמוקדם. דמויות אלה הקימו מוסדות וארגונים, קידמו חקיקה וקבלת החלטות, והובילו עשייה מגוונת הנושאת תפיסת עולם ואידאולוגיה

1 Hadas Shadar, Zvika Orr (2017), "Professions in Periods of Social Change: The Case of Architectural Discourse and Design", *International Review of Sociology*, Aug 2017, p.1.

2 A. Abbott (1988), *The System of Professions: An Essay on the Division of Expert Labour*. Chicago: University of Chicago Press; Julia Evetts (2003), "The Sociological Analysis of Professionalism: Occupational Change in the Modern World", *International Sociology*, 18(2, June), pp. 395–415.

3 Pierre Bourdieu (1993), *The Field of Cultural Production: Essays of Art and Literature*, Columbia University Press.

שאתגרה את הפיתוח והחידוש האינטנסיבי של המרחב המקומי. נורית אלפסי ורועי פביאן מתארים במאמרם את "המפתחים האידאולוגיים" – דמויות מרכזיות שבלטו בעיצוב תרבות השימור של יפו ותל אביב בשנות ה-50 ודמויות נוספות שעיצבו את רעיון השימור מחדש בשנות ה-90.<sup>5</sup> הגדרתם משלבת הן את ההיבט המעשי של פיתוח הן את ההיבט הרעיוני של מוטיבציה אידאולוגית. נוכחותם של "המפתחים האידאולוגיים" האלה ורבים נוספים בזירה הרחבה של עולם השימור הישראלי היא שאפשרה לו לצמוח ולהתפתח בחמישים שנותיו הראשונות. רבים מהם מוזכרים בספר, וכל אחד תרם את תרומתו לבניית הדיסציפלינה. "המפתחים האידאולוגיים" פעלו מתוך תעוזה וחלוציות ואפילו מתוך חתרנות מחשבתית שהלכה וחדרה אל המוסדות הקיימים וחייבה אותם לבסס דפוסי עבודה. מבחינה זו הם יצרו גם "שדה מקצועי" וגם נורמות התנהלות – "הביטוס". למרות הפעילות הענפה עשייתם לא הייתה חתומה כפרופסיה מובהקת בשימור מבנים. היו בה, כהגדרתו של אדוארד סעיד, מאפיינים של תחביב־תשוקה, חוצפה, שחרור, התרגשות והתלהבות,<sup>6</sup> ואפשר להוסיף בכובד ראש גם תחושה של חשיבות היסטורית, צדק חברתי ומרחבי, וביקורת על אופן ההתייחסות לשכבות ההיסטוריות המקומיות. לקראת שנות ה-90 החלו להצטרף לשדה הישראלי אדריכלים שמעשה השימור היה חלק מהכשרתם המקצועית. כאלה היו ניצה מצגר־סמוק ואמנון בר אור, שרכשו את השכלתם באיטליה, והמהנדס יעקב שפר, שהתמחה בתואר שני מקצועי בארה"ב. גם אדריכלים מקומיים שיצאו לעבודה במוסדות בין־לאומיים, כמו גיורא סולר שעבד במכון Getty בלוס אנג'לס, חזרו לכאן עם ידע מובהק ומעודכן בשימור. רק בסוף שנות ה-90 וראשית שנות ה-2000 החלו הגופים העוסקים בתחום ליזום הכשרות מקצועיות מובהקות. שינוי זה בישר על עמידתו ותוקפו החדש של התחום, והוא התאפשר במידה רבה בזכות פעילות איקומוס ישראל שיצרה קשרים בין־לאומיים, הוציאה משלחות ראשונות של סטודנטים ובוגרים שעסקו בתיעוד אתרים יהודיים ברחבי העולם<sup>7</sup> ויצרו זיקות גומלין עם אנשי מקצוע בעולם. בהמשך עודדו גופי השימור את יציאתם של אדריכלים ומשמרים ללימודי תואר שני במוסדות מוכרים העוסקים בהכשרה לשימור, כגון אוניברסיטת לובן (Leuven) בבלגיה, איקרומ Iccrom – בית הספר הבין־לאומי לשימור ברומא ועוד.

5 Alfasi and Fabian, 2009: 137–155.

6 Edward Said (1993), "Professionals and Amateurs", in **Representation of the Intellectual**, New York: Vintage books, 1996, pp. 73–83; also published in: Jorge Otero-Pailos (ed.), **History Preservation Theory: An Anthology, Reading from the 18<sup>th</sup> to the 21<sup>st</sup> Century**, Design Books, pp. 460–465.

7 משלחות "מסע אל המורשת" היו משלחות משותפות לאיקומוס ישראל וקרן אביחי ובהמשך מומנו על ידי מרכז זלמן שזר. המשלחות יצאו למסעות תיעוד של קהילות ואתרים יהודיים בעולם בין השנים 2002–2011 והכשירו סטודנטים ובוגרים מתחומים אקדמיים שונים לעבודה בתחום התיעוד והשימור. בין האתרים שתועדו: אתרים יהודיים באימיר, במזרח סלובקיה, בחבל מורביה ברפובליקה הצ'כית, באורדיה שבטרנסילבניה, בסופיה בירת בולגריה, ביוון, בגאורגיה ובהודו. ראו אתר מקוון מרכז זלמן שזר.

פרסום דוח מבקר המדינה במחצית העשור הראשון של המאה ה-21 נשא מסרים ביקורתיים כלפי הנעשה בתחום, אך בו בזמן היה גם סמן ממשי להתגבשותה של הדיסציפלינה המקצועית. הדוח חייב להכיר בשימור כפעולה בעלת ערך לאומי, ציבורי וחברתי. השימור לא נתפס עוד כתחביב, גחמה, או "שגעון חולף", אלא היה שדה פעולה אמיתי, מסקרן, מפתה, מוערך, מעורר ציפיות ובעיקר מחייב. הדוח דרש מהשותפים לעניין לפעול ב"מקצועיות" ובעקביות, לחדד את אופני הפעולה, לחתור להישגים חדשים ולפרוע את ההבטחה הגלומה בו. הזירוז החיצוני נפל כפרי בשל. זו הייתה העת להרחיב את ייצורו של "הון סימבולי" של התחום ולתרגם את הדרישה לשימור מקצועי למהלכים מעשיים. ההרחבה התאפשרה לא רק בזכות ההכרה בחשיבות העשייה המקצועית, אלא גם בזכות גיבוש מערכות פעולה, וזהו הזדמנויות ודחיפה למציאות של הגופים הקיימים והפעילים העקביים בתחום. סוגיית ההכשרה המקצועית תפסה תאוצה מהירה וטופלה גם על ידי מוסדות ההשכלה הגבוהה וגם על ידי גופי השימור עצמם, ואלה הפנו את עובדיהם לקבלת הכשרה ואף ייסדו מסלולי הכשרה משלהם. בפחות מעשור נפתחו תוכניות לימוד והכשרה בשימור ברבים ממוסדות ההשכלה הגבוהה. כפועל יוצא גם שיח השימור התפתח באופן חסר תקדים ונוצרו במות ציבוריות ומסגרות מקצועיות לדיון והעמקה בתחום: כנסים, אירועים, כתיבה אקדמית ומקצועית. בנוסף, הגופים הקיימים התאימו את עצמם למגמה וריכזו כוחות מקצועיים שיתמכו בפעילויות המסתמנות: הקמת צוות שימור במינהל התכנון, הקמת מינהל השימור ברשות העתיקות, היפרדות המועצה לשימור אתרי מורשת מהחברה להגנת הטבע, הקמת יחידות שימור ברשויות מקומיות ועוד. יתרה מכך, הרחבת ההון הסימבולי נעשתה גם על ידי מצטרפים חדשים שזיהו את ההזדמנויות המתהוות ורתמו אותם להתפתחות בתחומים שונים: משפטנים, יזמים, אנשי תיירות, אקדמיה, סביבה, אמנות ואחרים שהובילו את מעשה השימור בנתיבים חדשים. בשלב הזה הפכו אתרי המורשת למשאב נחשק ופעולת השימור קיבלה מיתוג חדש. שיאו של התהליך היה ההכרזה של ראש הממשלה על תוכנית מורשת בפברואר 2010, שבמסגרתה הוקצו תקציבים גדולים לטובת פעולות שימור מגוונות בתחומי המורשת המוחשית והבלתי מוחשית הנוגעת בעיקר לסיפור היהודי והישראלי. תוכנית המורשת החזירה למעשה את סוגיית השימור, שהלכה והתבססה לאורך השנים בעשייה הציבורית, ישירות אל שולחן הממשלה.

אלא שבד בבד עם תהליכי ההתמקצעות, ההעמקה המחקרית ועליית קרנו של השימור החל תהליך מודגש שהוביל לפוליטיזציה של התחום. כוחו של מעשה השימור ביצירת נרטיבים ובכתיבת היסטוריה מרחבית, והתבססותן של גישות מקצועיות לשימור תורגמו עד מהרה למהלכים פוליטיים-לאומיים, ואלה הולידו עמדות קוטביות ופיצולים פנימיים ביחס לקריאתה ולניהולה של מורשת התרבות המקומית כמשאב תרבותי, מקומי, לאומי וחברתי. בפרק זה, האחרון בסולם ההתפתחות המקצועית של דיסציפלינת השימור בישראל, אתייחס לפעילות המוגברת בתחום השימור שהסתמנה ממחצית העשור הראשון למילניום החדש. המציאות הישראלית בשנים אלה ממוסגרת בין אירועי

"ההתנתקות" בקיץ 2005 לשלהי 2017, רגע לפני חמש מערכות הבחירות הצפופות שבין 2019–2022 ואי-הסדר שאחריהן. שנים אלה כללו מלחמה בלבנון ואירועים חוזרים של מבצעים צבאיים, כלכלה נאו-ליברלית מתחזקת, תהליכי הפרטה, הקצנה אידאולוגית, פוסט-חילוניות והתחזקות דתית, שלטון ימין יציב מאי-פעם וקרע חברתי ופוליטי פנימי הולך ומעמיק. בתוך כך התבססה כאמור גם התמקצעות ומומחיות חסרת תקדים בתחום השימור, הן בהיבט המעשי הן בהיבטי ההכשרה והאקדמיזציה. הפרק האחרון ינוע אפוא בין שניים – בין תהליכי ההתמקצעות שהתרחשו בתחום המעשה, הן בגופי השימור הקיימים הן במסגרת החדשה שנוצרה עם גיבוש "תוכנית מורשת" במשרד ראש הממשלה; ובין התהליכים בתחום ההכשרה ומחשבת השימור – תחומים שהתפתחו מאוד באקדמיות, בכנסים מקצועיים והגיעו לשיאם בניסיון לנסח מסמך אתיקה מקצועי. באחריתו של פרק זה אבקש להתבונן בקצרה בכמה מקרי מבחן עכשוויים. באמצעות מקרים אלה אנסה למפות את הכיוונים המסתמנים בשדה השימור ולהבין את זיקתם לשינויים ותהליכים הנוגעים לרוח הזמן והמקום.

### תהליכי התמקצעות

ההתפתחויות בשדה השימור חייבו את הגופים הקיימים להתארגן מחדש, לעצב את תדמיתם, ולבסס את מעמדם המקצועי כמובילים בתחום. היערכות ראשונה נעשתה במינהל התכנון במשרד הפנים, שבו כבר ב־2006, כשנה לאחר הופעת דוח המבקר, הוקם **צוות השימור הארצי**. בראש המינהל עמד באותה עת האדר' שמאי אסיף (2004–2010), אשר היה עד ושותף להתפתחותו של נושא השימור בעת כהונתו כמהנדס עיריית תל אביב (1984–1994) ואף שילב את רעיונות השימור בתמ"א 35 שהוביל. תחת ניהולו של אסיף כיהן אדר' דורון דרוקמן כסגן לתכנון אסטרטגי. דרוקמן תפס את השימור כאחד הכלים של התחדשות עירונית. תפיסה זו הניעה אותו להקים את צוות השימור הראשון, ואותו ניהל בעזרת אדר' רז עפרון שמונה למרכז הצוות.<sup>8</sup> צוות השימור הארצי כלל יועצי שימור ורכזי שימור הנמצאים בלשכות התכנון המחוזיות וכן נציגי גופים ממשלתיים וחוף ממשלתיים. מטרתו העיקרית, על פי אדר' יעל סיון גייסט שעמדה בראשו בשנים 2010–2015, היא קביעת סטנדרטים לעבודה בעיקר בשלב הסקר התכנוני ובשלב הביצוע כאשר ההחלטות באות למעשה מהשטח.<sup>9</sup> הצוות אמון על הכנת התשתית וניסוח הנחיות להטמעת השימור בתכנון, הן ברמה הארצית הן המקומית, שבה פועלים צוותים מקומיים. הכלי המוכר והמשמעותי ביותר שנוסח על ידי צוות השימור הוא מסמך "הנחיית התיעוד" או בשמו הרשמי: "הנחיות מנהל מינהל התכנון – תיעוד מקדים ותיק תיעוד", אשר נכנס לתוקף במרץ 2008,<sup>10</sup> ומשמש

8 ריאיון סיון גייסט-שחר, 1.6.2014.

9 שם.

10 אתר מקוון מנהל התכנון.

עד היום אמצעי ליישום סעיף 12(ב) לתוספת הרביעית לחוק התכנון והבנייה, המחייב להסביר את ערכי השימור באתרים.<sup>11</sup> בנוסף, אחת לחצי שנה פרסם צוות השימור הארצי דוח פעילות המפרט את הנעשה במחוזות השונים: תוכניות מתאר מקומיות ומפורטות וניסוח מסמכי מדיניות, וכן פעולות ברמת המטה: השתלמויות, מאגר אתרים לשימור, שימור אתרים בצה"ל, שימור בשיתוף הדיור הממשלתי, הפקת לומדה בנושא שימור. דוחות אלה מציגים את ההתפתחויות המרכזיות בתחום השימור במחוזות התכנון שתחת אחריות אגף התכנון.<sup>12</sup>

גוף נוסף שמהיר להתארגן מחדש היה תחום השימור ברשות העתיקות. כבר בשנים 2003–2004 נוסחו ב"תחום השימור" (הגדרה שמשמעותה אגף או מחלקה) מסמכים שונים העוסקים ב"מדיניות שימור" ופירוט את מטרותיו, יעדיו ועקרונות פעולתו של התחום שהוקם עם הרשות ב־1990.<sup>13</sup> על פי המסמכים, מטרת העל של פעולות בתחום השימור היו "שימור מורשת התרבות הארכאולוגית הבנויה/החומרית ונופי התרבות בישראל". תחת מטרה זו פורטו שישה תחומי עיסוק שונים: שימור אתרים ארכאולוגיים, שימור ממצא קטן/אלמנטים (שהוצאו מאתרם), שימור ערים ומרכזים היסטוריים, שימור מבנים היסטוריים, שימור נופי תרבות, שימור מלאכות וטכנולוגיות מסורתיות. היעדים שהוגדרו נגעו להרחבת פעילות השימור, להעלאת המודעות הציבורית, להגדרת דפוסי הפעילות, ודגש מהותי הופנה לסוגיית המקצועיות: גיבוש סטנדרטים לעבודות תיעוד ושימור, הקמת מערך פיקוח על השימור וגיבוש אינוונטר אתרי מורשת לשימור. אולם ההבנה המרכזית הייתה הצורך בטיפול כוח האדם באמצעות הכשרה, השתלמויות והתמחויות בארץ ובחו"ל, במטרה לשפר את איכות העבודה לאור סטנדרטים בין־לאומיים ובשאיפה לקדם מחקר יישומי תומך. אנשי המקצוע נתפסו כמשאב ויעד מרכזי לטיפול. מהמסמכים עולה עוד כי הרשות שאפה לעלות מדרגה ביכולת המקצועית שהיא מציגה במעשה השימור, ועל כן עיקר המאמץ הושקע באיכות העבודה ואופניה ובהצגת יכולות וסטנדרטים מקצועיים גבוהים. מבחינה ניהולית וכלכלית נדרשה כעת הבנה של אופן ביצוע הדברים. הפעילות הנדרשת לשיפור תפקודו של התחום נוסחה כך: "קידום השימור של המורשת הבנויה בארץ, ע"פ סדרי העדיפות המקצועיים של רשות העתיקות וללא תלות ישירה (ומוחלטת?) בפרויקטים קבליים". לצד העבודה השוטפת הוגדרה מטרה פנימית לייעול: "היעד המרכזי לתחום שימור בחמש השנים הקרובות הוא הקמת מערך סטטוטורי. מערך זה כולל משמר, אדריכל שימור ומערכת פיקוח שיוכלו לשפר את איכות עבודת השימור וניהולה, ויקדמו את מעמדו של השימור בארץ".<sup>14</sup>

11 "סעיף 12 (ב) ברשימת אתרים יפורטו הטעמים לכך שהאתר ראוי לשימור, באיזו מידה ניתן לפתח את האתר, פרטי הבעלים של האתר ובעלי זכויות אחרים בו, ופרטים אחרים ככל שתמצא הוועדה לשימור אתרים לנכון."

12 צוות שימור ארצי – דוח פעילות מס' 4, 5.2.2008; דוח פעילות מס' 5, 31.7.2008; דוח פעילות מס' 6, 27.1.2009.

13 אסטרטגיית יישום של רשות העתיקות לשימור מורשת מדינת ישראל – יעדים ומשימות לביצוע, 2003–2008.

22.1.2003; תחום שימור, מטרות ויעדים – עקרונות פעולה ליישום, 26.12.2004. באדיבות רענן כסלו.

14 שם, 22.1.2003.

ניסוח היעדים הדגיש את החשיבות שראתה הרשות בפעולת השימור אך לא היה בהם הד חיצוני חזק מספיק. הם שיפרו את מתן השירותים לעבודות בתוך רשות העתיקות ובביצוע פרויקטים לאומיים, והיו בסיס לתובנות ולשינויים שהלכו והתחדדו בשנים הבאות במטרה להפוך את הרשות לגורם מוביל.<sup>15</sup> בהיבט הרחב, היקף פעילות השימור במישור הלאומי והבין-לאומי עוררה תשוקה מקצועית שהלכה וגברה. בשלוש השנים שבין 2004 ל-2007 ניסו אנשי תחום השימור ורשות העתיקות למפות את הבעיות והכשלים ולהגדיר את המטרות והיעדים של התחום בעידן של שינויים ושל התקדמות העיסוק בשימור בישראל. אט אט הסתמן הכיוון: חתירה ברורה אל עבר מטרה אחת והיא הפיכת רשות העתיקות לסמכות מקצועית בלתי מעורערת בכל הנוגע לשימור בישראל. בשנת 2007 הוגשו מסמכים ראשונים שפירטו את תהליכי השינוי הארגוני של תחום השימור תחת מטרת על חדשה: "הנחת העבודה בבסיס המסמך היא שרשות העתיקות קיבלה החלטה אסטרטגית להיות הגוף המוביל את השימור במדינת ישראל".<sup>16</sup> ב-2009 הבשילו הדיונים לכדי מהלך ממשי של שינוי, ותחום השימור הפך באופן רשמי ל**מינהל שימור**. השינוי המרכזי המוצע היה חלוקה של המינהל לשתי זרועות, האחת ביצועית פרויקטלית לקידום מיזמי שימור, והשנייה לפעילות משימתית – סטטוטורית.<sup>17</sup> שינוי זה הדגיש את החשיבות הרבה שראתה רשות העתיקות בעיסוק בנושאי שימור בהיבט רחב ולא רק בביצוע שימור ותחזוקה שוטפת באתרים ארכאולוגיים. המינהל נדרש לממש משימות הנוגעות לקידום התחום בהיבטים נוספים: פיקוח, שיתופי פעולה, מעורבות בתהליכי תכנון, קביעת סטנדרטים מקצועיים, ניסוח מסמכי מדיניות, מחקר, הפצת ידע, חינוך, הכשרה, פרסום ופיתוח מודעות ציבורית, ואילו הזרוע השנייה התמקדה בהיבטים השוטפים של שימור בשטח. היבט משמעותי נוסף היה ההיבט הכלכלי כאשר העיקרון היה בנייה של תקציב שנתי ולא ניהול תקציב תלוי פרויקט. לשם כך המינהל החל לפעול על פי מושגי רווח והפסד, כולל בעבודה מול קבלני משנה, שנראתה קודם לכן בלתי מקובלת. לאור המטרות החדשות הותוו דרכי הפעולה של המינהל.<sup>18</sup>

על פי רענן כסלו, שעמד בראש המינהל במתכונתו החדשה, אחראי המינהל על שימור ערכי מורשת ותרבות והוא מתווה את מדיניות השימור ואת אופן קבלת ההחלטות בנושא. מדיניות המינהל נוסחה על בסיס אמנות בין-לאומיות, החלטות מקומיות וכן על סמך הניסיון המצטבר בארץ ובעולם. גם התקציב שהועמד לרשות המינהל אפשר להניע מהלכים ושיתופי פעולה בין-ארגוניים, כולל קידום קשרים מקצועיים עם גורמים משפיעים בשטח, דוגמת: קק"ל, רשות הטבע והגנים, מועצות מקומיות וערים. הודות להון האנושי, מגוון אנשי המקצוע שמועסק במינהל ופעולתו

15 אביטל להב, "חייבים להגן על האוצר התרבותי שלנו!", אתר מקוון ynet, 9.1.2009.

16 מסמך מאת דוד גבאי, סמנכ"ל תיאום ובקרה למנכ"ל רשות העתיקות שוקה דורפמן בנושא "שינוי אסטרטגי בתחום שימור", 2.7.2007. באדיבות רענן כסלו.

17 ריאיון כסלו-שחר, 28.5.2014; מסמך בנושא "שינוי אסטרטגי בתחום שימור", 2.7.2007.

18 מסמך בנושא "שינוי אסטרטגי בתחום שימור", 2.7.2007, עמ' 12–14.

בפריסה ארצית, נתפס מינהל השימור בקרב הגופים המעורבים בתחום כסמכות מקצועית מרכזית.<sup>19</sup>

משימות המינהל החדש פורטו בחמישה סעיפים מרכזיים במסמך עקרונות שעל פיו פועל המינהל מאז הקמתו: **הגנה על המורשת הבנויה**: הגנה, פיקוח וקביעת צורכי שימור, ניהול מפות סיכון לאתרים, מעורבות בתהליכי תכנון, בדיקת תוכניות. **הובלת שימור המורשת הבנויה**: קביעת סטנדרטים מקצועיים, תקנים ומפרטים, קביעת מדיניות והכנת מסמכי מדיניות, ביצוע פעולות שימור ייחודיות, קביעת סדרי עדיפות לאומיים. **יצירת מקור ידע**: מחקר ופיתוח תיאורטי ומעשי, שיתוף פעולה בין-לאומי במחקר ובביצוע פעולות שימור, ריכוז דוחות השימור והקמת ארכיון שימור. **הפצת הידע המקצועי** באמצעות חינוך לשימור, הכשרה מקצועית ופרסום עבודות השימור וכן **הגברת המודעות הציבורית** באמצעות התקשורת וקיום ימי עיון לקהל הרחב; הפצת מידע לציבור באמצעות עלוני מידע ואתר האינטרנט, והובלת קמפיינים בנושא שימור. המסמך המפורט פורש על פני כעשרים עמודים את המבנה המוצע של מינהל השימור ואת גישתו הכלכלית באמצעות פרויקטים לשימור: הפרויקטים יממנו את עצמם בצורה מלאה וביצוע הפרויקטים יהיה על פי צורכי השוק והיכולות ולא לשם שימור כוח האדם.<sup>20</sup> בשנים הבאות נוספו ופורטו יעדים ומשימות שהציב לעצמו מינהל השימור הן בתחום פיתוח הידע המקצועי, הן בנושא ניהול העבודה הן בנושא הפצת הידע לציבור ולאנשי מקצוע, בשיתוף פעולה עם האקדמיה, בקורסי הכשרה מקצועיים ובשיתוף פעולה עם גופי השימור. ארבעה נושאים מרכזיים שהניח מינהל השימור להמשך גיבוש היו: קידום חקיקה בנושאי שימור, הבטחת תקציבים ממשלתיים ייעודיים לפעולות שימור, ניסוח אמנה ישראלית לשימור המבוססת על אמנות בין-לאומיות, וחיזוק כוח האדם בתחום.<sup>21</sup>

בקיץ 2009 נעשה על ידי מינהל השימור הטרי ניסיון ליסד **פורום ציבורי לדיון בענייני שימור המורשת הבנויה בישראל**, שישמש כגוף מקצועי ציבורי מייעץ למנהל רשות העתיקות ולראש מינהל שימור. בראש הפורום עמד פרופ' יוסי בן ארצי מאוניברסיטת חיפה, והיו חברים בו 17 נציגי מוסדות אקדמיים, משרדי ממשלה, גופים מקצועיים ואדריכלי שימור מהמגזר הפרטי. המינוי הוכרז לשלוש שנים ותפקידי הפורום הרשמיים היו: ייעוץ בנושאים הקשורים לשימור המורשת התרבותית הבנויה בישראל; במה לדיון ציבורי פתוח; גיבוש המלצות לגבי כל נושא שיידון בו. בפועל, השינויים שהסתמנו בשנים הבאות יתרו במידה מסוימת את פעילות הפורום, אך בעצם הקמתו היה כדי להדגיש את הצורך הדחוף בשיתוף פעולה תחת הנהגתו של גוף מוביל.<sup>22</sup>

גם במועצה לשימור הסתמן שינוי משמעותי כאשר בשנת 2008 נפרדה המועצה מהחברה להגנת הטבע והפכה לעמותה עצמאית ששמה: **המועצה לשימור אתרי מורשת**

19 ריאיון כסלו-שחר, 28.5.2014. מסמך בנושא "שינוי אסטרטגי בתחום שימור", 2.7.2007.

20 שם, עמ' 8.

21 מסמך "מנהל שימור 2010 – ייעוד ומשימות", 12.9.2010. באדיבות רענן כסלו.

22 מסמך: "פורום ציבורי לדיון בענייני שימור המורשת הבנויה בישראל", 2.8.2009, מנהל שימור. באדיבות רענן כסלו.

**בישראל.** שם זה מעיד על הכוונה להרחיב את גזרות האחריות ולהניח תחת טיפולה גם אתרים שאינם מזוהים עם מורשת יהודית או ציונית. משרדי המועצה עברו לבית הספר החקלאי מקווה ישראל, שהוא אתר מורשת ציונית שזכה לתהליך שימור, והיקף פעולתה של המועצה גדל. צמיחה זו קשורה בעיקר לתפקיד המיועד של המועצה בפרויקט המורשת – ציוני דרך (2010).

נוסף לשינויים בגופי השימור המרכזיים, בשנת 2007 הוקם הארגון הישראלי לשימור נכסי תרבות, המוכר בשם **ארגון המשמרים**. הארגון הוא עמותה רשומה המבקשת לאגד תחתיה את העוסקים במקצועות הרסטורציה – כלומר שימור פיזי של נכסי מורשת תרבות מוחשית. חברי הארגון עוסקים בהיבטיו השונים של המקצוע על תת־התמחויות שבו<sup>23</sup> והקמתו מעידה אף היא על השאיפה לבסס את מעמדו של המקצוע ואת ההכרה בו. לצד התפתחויות אלה בולטת התנופה המשמעותית שנוצרה עם ההכרזות על אתרי מורשת עולמית בשטחה של מדינת ישראל. מ־2005 ועד 2015 הכריז אונסקו על 12 אתרים בישראל לרשימת המורשת העולמית, ב־6 הכרזות (חלקן כללו יותר מאתר אחד – כך התילים המקראיים, הערים הנבטיות בנגב, האתרים הבהאיים). ההתקדמות הישראלית בהקשר זה יצרה קשרים הדוקים עם אנשי הקהילה הבין־לאומית בתחום השימור, הגבירה את העניין התיירותי באתרים והוסיפה יוקרה ומודעות לנכסי התרבות בישראל. בנוסף הגיוון התרבותי, ההיסטורי והחברתי שעלה מסיפוריהם של האתרים סייע בחשיפה לתרבויות עבר ולהיסטוריות המקומיות.

גם הפעילות של אנשי שימור באיקומוס ישראל הובילה להתפתחויות חשובות. הארגון שהלך וצמח העניק בית לאנשי מקצוע רבים שזיהוים המקצועי הפך תחת כנפיו למובהק והוגדר מחדש כמומחיות מקצועית.<sup>24</sup> ההכרה והמודעות המתפתחת הפכה את העיסוק בשימור לתחום ידע ופעילות ממשי שעיוונו בקשרים מקומיים ובין־לאומיים העניק לו תוקף. איקומוס ישראל באמצעות מעגל החברים בו הצליח לחזק את שיתופי הפעולה ואת הזיקות לגופים הקיימים: רשות העתיקות, המועצה לשימור מבנים ואתרים, רשות הטבע והגנים, האקדמיה ועוד. בנוסף, כחלק מתפקידו כגוף מייצג היה איקומוס ישראל מעורב בקידום אתרים לרשימה הטנטטיבית הישראלית. בין האתרים המוצעים היו ציפורי, ליפתא, נצרת ועוד. גם כאן הבחירות היו מגוונות והעידו על עושר תרבותי. כמו כן, נעשה ניסיון להגדיר כללים להסדרת אתרי מורשת; חברי איקומוס עסקו בניטור אתרים, השתתפו בכנסים ובוועדות הבין־לאומיות של הארגון ושיתפו פעולה עם גופים אקדמיים לשם קידום קורסים ותוכניות לימוד בתחום.<sup>25</sup>

התהליכים שעברו הגופים המקצועיים השונים תרמו כולם לביסוס מעמדו של תחום השימור, הן בפיתוח מקצועי של מיומנויות ושיטות עבודה הן בהרחבת המודעות

23 אתר מקוון הארגון הישראלי לשימור נכסי תרבות.

24 בחזון הארגון מתוארים חבריו כמומחים מקצועיים: "איקומוס ישראל מהווה מגדלור לכלל נושאי המורשת והשימור בישראל ומאגד תחתיו מומחים מתחומי ידע אלה המתנדבים לשירות הציבור". אתר מקוון איקומוס ישראל.

25 ריאיון עיריית עמית־כהן–שחר, 29.9.2024.

החיצונית אליו והעניין הציבורי בעשייה ההולכת ומתפתחת. ברגע שהפך השימור לבעל ערך ציבורי, תודעתי, תרבותי ואפילו כלכלי הוא נתפס כמשאב וזימן גם מעורבות ממשלתית חסרת תקדים.

### תוכנית מורשת

בסוף חודש מרץ 2009 החל בנימין נתניהו את כהונתו השנייה כראש ממשלה. אחת הפעולות הראשונות שקידם בעידודו ובטיפולו של מזכיר הממשלה דאז צבי האוזר הייתה הוצאתה לפועל של תוכנית לאומית לפיתוח אתרי מורשת לאומית. תוכנית זו התבססה על תוכנית קודמת שהחלה בעת כהונתו הראשונה של נתניהו (1996–1999). יוסי פלדמן, מנהלה הראשון של המועצה לשימור אתרי מורשת, מתאר פגישה קצרה שהתקיימה בינו לבין נתניהו בתל חי, שם פרש בפניו הצעה לבחור 50 אתרי מורשת לכבוד שנת ה־50 למדינת ישראל. בכוח קסמו האישי ובנסיבות שנוצרו במקום הצליח פלדמן לשכנע את נתניהו להצטרף אליו לסיור קצר בתל חי – ערש המיתוס הבית"רי, ושם הגיעו השניים להסכמה עקרונית. הפרויקט יצא לדרך תחת הבטחה להעברת 75 מיליון שקל עד שנת 2005 לצורך פיתוח האתרים, כאשר הכספים הועברו דרך הקרן הקיימת.<sup>26</sup> האחריות על הנושא הועברה ללימור לבנת, שכינה אז כשרת התקשורת, והיא שמינתה את היועץ שלה עו"ד צבי האוזר לרכז את הנושא. הטיפול ב־50 האתרים אכן יצא לדרך, הצלחתו הייתה חלקית וגם דוח מבקר המדינה שהתפרסם ב־2005 התייחס למיזם ואף לעובדה שלא כל הכספים המובטחים אכן הועברו למימוש.<sup>27</sup> כאשר נבחר נתניהו לכהונה שנייה מונה האוזר למזכיר הממשלה. בשנים שחלפו מאז הסבב הראשון והניסיוני של הפרויקט, האוזר התקרב לנושאי מורשת והיה לאחד מבוגרי התוכנית ללימודי תעודה בתחום ניהול המורשת באוניברסיטת תל אביב. בשנים 2008–2009 הוא אף שימש חבר בוועד המנהל של המועצה לשימור אתרי מורשת.<sup>28</sup> האוזר היה כתובת מידית לפנייה חוזרת של פלדמן שתיאר בפניו את הצלחת הפרויקט הקודם והמליץ להרחיבו.<sup>29</sup> הרעיון שהעלה פלדמן החל להתגלגל ועד מהרה קרם עור וגידים.

ב־19.2.2010 כינס נתניהו את שרי ממשלת ישראל ה־32 לשיבת ממשלה חגיגית בחצר תל חי, במלאת 90 שנה לקרב שהתקיים במקום. נראה כי הבחירה בתל חי לא הייתה מקרית, הייתה זו פנייה למורשת הבית"רית מצד אחד, וסגירת מעגל המתייחס למקום בו החל להירקם פרויקט חמישים האתרים בשנת ה־50 למדינה, מצד שני. במסגרת ישיבה זו אישרו שרי הממשלה את **תוכנית תמ"ר** (תוכנית מורשת), ובשמה המלא: "מתווה פעולה לשיקום והעצמת תשתיות המורשת הלאומית" (החלטת ממשלה 1412).

26 ריאיון פלדמן–פורמן־נעמן ושחר, 22.7.2014; וכן צבי האוזר: "שיחה אישית", **אתרים** 51, מאי 2012, המועצה לשימור אתרי מורשת, עמ' 12.

27 דוח מבקר המדינה, 2005, עמ' 59.

28 ראו תקציר קורות חיים של האוזר באתר מקוון משרד ראש הממשלה.

29 ריאיון פלדמן–פורמן־נעמן ושחר, 22.7.2014.

בדבריו בפתח ישיבת הממשלה פתח נתניהו ואמר: "הקיום שלנו כאן בפידינתנו תלוי לא רק בעוצמתו של צה"ל ובכוחנו הכלכלי והטכנולוגי. הוא פועל בראש וראשונה בפטען הידע והרגש הלאומי שלנו, שאנחנו מנחילים לצעירינו ולדורות הבאים, הוא תלוי בגיבורי תרבות, בסטלים הלאומיים. הוא תלוי ביכולת שלנו להכיר ולהסביר את צדקת הדרך, להפחיש את הזיקה שלנו לארץ, קודם כל כלפי עצמנו וגם כלפי אחרים. ולכן אני מתכבד לפתוח היום את ישיבת הממשלה בתל חי, בשבוע שבו פלאו תשעים שנה לקרב הגבורה בו נפלו יוסף טרומפלדור ושבעת חבריו. פה במקום הזה אנחנו עומדים לאשר היום תכנית מקיפה, הגדולה ביותר שנעשתה אי פעם להעצמת תשתיות המורשת בפידינת ישראל. אנחנו נעשה ארבעה דברים: אנחנו נשקם אתרים ארכיאולוגיים, אנחנו נשקם ונעיר אתרים מתולדות הציונות, אנחנו נבנה ונעשיר ארכיונים ומוזיאונים. סך הכל כ-150 אתרים. אנחנו עומדים להשקיע בסיוע של 16 משרדי ממשלה כ-400 מיליון שקל. אנחנו הולכים לעשות את זה באופן כזה שניצור שני שבילים: שביל היסטורי של אותם אתרים ארכיאולוגיים מתקופת התנ"ך ומתקופת בית שני ומתקופות אחרות בתולדות ארץ ישראל, ושביל החוויה הישראלית שיתברר בין האתרים המרכזיים ששטפנים וספרים את תולדות שיבת העם לארצו".<sup>30</sup>

העבודה על התוכנית נעשתה כאמור על ידי מזכיר הממשלה צבי האוזר במשך כשלושה חודשים והיא חרטה על דיגלה: "קידום והעצמת פרויקטים המהווים את תשתית המורשת הלאומית ציונית של ישראל".<sup>31</sup> 400 מיליון השקלים שנועדו לשיקום אתרים פיזיים הוקצבו למשך שש שנים (2010–2016). צוותי ההיגוי, היועצים והשותפים לכתיבת התוכנית היו נציגי הגופים המרכזיים העוסקים בשימור, וכן בעלי עניין בתחום ונציגי ארגונים ומרכזים מצומצמים יותר אשר עוסקים בסוגיות הנוגעות למורשת תרבות. התוכנית הוצגה לפרטיה בחוברת עבת כרס ששלוחת עמודיה הראשונים כללו רשימה ארוכה ומכובדת של גופים העוסקים בשימור מורשת מוחשית ולא מוחשית לסוגיה: אתרים פיזיים, עתיקות, מורשת עירונית ויישובית מודרנית, ארכיונים, מוזיאונים, מורי דרך, משרדי ממשלה, אגודות מקצועיות, מכוני מחקר, אספנים, ספריות ומנהלי ארגונים בתחומי תרבות מגוונים: מוזיקה, מחול, קולנוע, תיאטרון, אמנות פלסטית, שירה, ספרות ועוד. עם זאת, בולט מאוד העדרם מהרשימה של שני גופי השימור שקידמו את השימור הישראלי באופן חסר תקדים מאז שנות ה-90 ובעיקר בעשור הראשון של המילניום החדש וחזקו את מעשה השימור ואת האתרים המקומיים באמצעות חיבורם להתפתחויות הבין-לאומיות: איקומוס ישראל והוועדה הישראלית למורשת עולמית אשר פעלה תחת הוועד הישראלי לאונסקו במשרד החינוך.

30 אתר מקוון משרד ראש הממשלה, דברי ראש הממשלה בפתח ישיבת הממשלה בתל חי, 19.2.2010, פורסם: 21.2.2010.

31 צבי האוזר (פברואר 2010), **תוכנית תמ"ר, מתווה פעולה לשיקום והעמדת תשתיות המורשת הלאומית**: תקציר, עמ' 4.

בדברי ההקדמה לחוברת כתב האזור: "מתווה זה בא לשנות סדרי בראשית. יש בו משום מעבר מ'הליך אבולוציוני' רגיל לכדי 'רבולוציה' בתחום".<sup>32</sup> במסגרת ההצעה הראשונית לפרויקט המורשת הלאומית נערכה רשימה של 150 פרויקטים המיועדים לטיפול תחת שתי הגדרות: "שביל החוויה היהודית ההיסטורית" ו"שביל החוויה הישראלית-ציונית".

קידום נושא השימור דרך משרד ראש הממשלה נועד להפגיש יחד לא רק את גופי השימור אלא גם את משרדי הממשלה השונים. היה בהחלטה להתמקם תחת אחריות משרד ראש הממשלה כדי להעיד אולי על הבין-תחומיות של השימור והקושי לשייכו למשרד מסוים. מתכונת זו מזכירה את ראשית התגבשותו של רעיון השימור במהלך שנות ה-50, אז הוקמו גופים כמו החברה הממשלתית לתיירות והחברה לשיפור נוף הארץ ופיתוח אתרים היסטוריים, שהחלו את פעולתם תחת כנפיו של משרד ראש הממשלה וכך זכו בחופש פעולה יחסי. ריכוז התוכנית החדשה התבצע על ידי צוות מצומצם אשר פעל במשרד ראש הממשלה בניהולו של ראובן פינסקי, אשר מונה לראש אגף בכיר באוגוסט 2010. במסגרת האגף פעלו שני מסלולים: מורשת מוחשית הכוללת אתרים ארכאולוגיים, מבנים, מוזיאונים, ארכיונים ואנדרטאות, והוא נוהל על ידי אדר' ליאורה באריאלדן ומורשת "בלתי מוחשית", הכוללת נושאים של לשון, ספרות, מוזיקה מסורתית, זמר עברי, קולנוע ומחול בראשות רבקה טאף מוזא"ה.

הכרזתה של תוכנית המורשת זכתה לתגובות מעורבות בציבור, מימין ומשמאל. מצד אחד טענו גופים המזוהים עם הצד השמאלי של המפה הפוליטית, כמו ארגון "עמק שווה", כי הפנייה אל המורשת הציונית והיהודית בלבד היא בעייתית מיסודה מאחר שהיא משאירה מחוץ למפה המקומית נרטיבים נוספים המתקיימים במרחב זה. בנוסף, נתפסה הכללתם של אתרים המצויים בשטחי יהודה ושומרון, כמו סוסיא, תל שילה, הרודיון וקומראן, סמל לטשטוש הגבולות בין ישראל לשטחי יהודה ושומרון וניסיון להשיג לגיטימציה תודעתית לסיפוחם כחלק מהסיפור הישראלי.<sup>33</sup> מצד שני, אישים מחוגי הימין הפוליטי התקוממו נגד הוויתור על אתרים, כמו מערת המכפלה וקבר רחל שנכללו תחילה בפרויקט<sup>34</sup> אך עוררו זעם בין-לאומי בשל היותם כלולים באזורי סכסוך ועשויים להוות מכשול במשא ומתן עתידי ועל כן הושארו באחריות משרד הדתות בלבד. כמו כן הם התקוממו נגד "ההתעלמות" מאתרים ששייכים "לחוויה הישראלית" או לנרטיב הישראלי של אחרי 1967, כמו סבסטיה, גבעת התחמושת ותל פאחר.<sup>35</sup> לטענת גופים אלה

32 משרד ראש הממשלה, **תמ"ר: מתווה פעולה לשיקום והעצמת תשתיות המורשת הלאומית**, אדר תש"ע, פברואר 2010, עמ' 3.

33 יונתן מזרחי (2012), **פרויקט "אתרי מורשת לאומיים" בגדה המערבית – חשיבות ארכאולוגית ומשמעות פוליטית**, אתר מקוון עמותת עמק שווה.

34 עמוס הראל, מזל מועלם, נטשה מזגוביה, "מערת המכפלה צורפה לאתרי המורשת מבלי שגורמי מודיעין יודעו", **הארץ**, 26.2.2010.

35 ישראל הראל (4.3.2010), "אמור לי מהם אתריך", מאמר דעה, **הארץ**, 4.3.2010.

עצרה התוכנית בשנת 1948. כך בעוד חוגי השמאל ראו בה תוכנית לאומנית<sup>36</sup> הרי שבימין האשימו אותה בנטייה ל"פוסט ציונות".<sup>37</sup>

למרות ההשגות שעלו מכיוונים שונים, מובילי התוכנית בשנותיה הראשונות הגנו עליה במושגים מפייסים. שיתוף הפעולה מצד גופים רבים היה מלא והכוונות נראו ראויות, חשובות וחסרות תקדים בתרומתם דה־פקטו לשימור המורשת המוחשית והבלתי מוחשית. צבי האזור, בריאיון מקיף לגילי איזקוביץ בעיתון "הארץ", דיבר על מטרות הנובעות מהצורך לחזק את הסיפור הישראלי:

"האתגר של הדור הזה הוא כפול [...] אנחנו חיים בתקופה טכנולוגית שבהתנהלות לא נכונה הפעבר הבין־דורי יכול להשתבש. הזיכרון הקולקטיבי נהפך לזיכרון וירטואלי [...] מעבר לזה, אנחנו חיים בחברה שהיא דור שני לדור מייסדי המדינה, שגדולתו וזהותו נגזרו מהעובדה שהוא חווה את האין ואת היש. אנחנו דור שחווה רק את היש. לא חוויון מצב שאין מדינת ישראל ואין קולקטיב ישראלי ויהודי. כתוצאה מכך, אין לי ספק שהסיפור שאנחנו מספרים לילדים שלנו הוא סיפור אחר מזה שקיבלנו מההורים שלנו, בגלל נקודת המוצא שלהם ושלנו".<sup>38</sup>

גם ליאורה בארי־אלדן, האחראית על תחום המורשת המוחשית בפרויקט (2010–2017), אמרה כי הפרויקט צמח כחלק מהבנת הרקע הקריטי של הדורות המייסדים ההולכים ונעלמים והצורך להנחיל לדורות הבאים את סיפורו של המקום והקשר אליו.<sup>39</sup>

בהיבט הפוליטי, ראשי התוכנית הקפידו לשדר ענייניות ומקצועיות. ראובן פינסקי, שעמד בראש התוכנית מראשיתה ועד 2018, אמר למשה גלעד ב־2012, בתגובה לשאלתו של האחרון על פוליטיזציה של התחום: "הכול מונע משיקולים מקצועיים. העובדה שאנחנו יושבים במשרד ראש הממשלה מעניקה לנו מעמד ונוכחות שלא היינו מקבלים במשרד אחר. אי אפשר להתעלם מאיתנו. כולם רואים בנו כתובת".<sup>40</sup>

למרות השיח הזהיר והמכיל, פרויקט מורשת דיבר כבר בראשיתו במושגים דרמטיים של מהפכה־"רבולוציה" ושל "מערכה על עתיד הציונות".<sup>41</sup> הטרימינולוגיה הנבחרת על ידי ראש הממשלה ומזכיר ממשלתו העידה על התעלמות מתהליך ארוך וסיזיפי שהתקיים מאז קום המדינה ואף קודם לכן ביחס להגדרת המורשת המקומית והכוונת הטיפול בה. לאורך השנים התפתחו גישות שימור שונות, דגשים ועמדות מקצועיות ואידאולוגיות נבדלות בין גופי השימור השונים. עם זאת, למרות ואולי בזכות

36 גילי איזקוביץ, "תוכנית המורשת הלאומית: צבי האזור, המוציא לפועל", **הארץ**, 19.4.2010.

37 ישראל הראל, 4.3.2010.

38 איזקוביץ, 19.4.2010.

39 ריאיון בארי־אלדן–פורמן־נעמן ושחר, 22.7.2014.

40 משה גלעד, "למה הפרויקט לשיקום אתרי מורשת לא מתקדם?", **הארץ**, 6.2.2012.

41 משרד ראש הממשלה, **תמ"ר: מתווה פעולה לשיקום והעצמת תשתיות המורשת הלאומית**, אדר תש"ע, פברואר 2010, עמ' 3, 5.

המתחים, התפתחו ערוצי שימור מגוונים ולעיתים נראה היה שדווקא חוסר העקביות מאפשר מגוון רחב. ההתפתחות האיטית והמורכבת של שדה הידע והעשייה, שהלך והתגבש במלאכת מחשבת ובמאמץ גדול לאורך עשורים, הגיע לשיאו בראשית שנות האלפיים עם פתיחת העיסוק במורשת המקומית לשיח העולמי. אלא שהופעתה של תוכנית המורשת יצרה מתח חדש ולא הכרחי בין שתי תפיסות: התפיסות המקומיות-לאומיות ויהודיות, שתוכנית המורשת ביקשה לחזק מצד אחד, לבין החשיבה הגלוקלית<sup>42</sup> שנוצרה באמצעות אנשי המקצוע שאימצו תפיסות שהתגבשו בשיח הבין-לאומי בנושא, ופעילותם של איקומוס ישראל והוועדה למורשת עולמית בוועד הישראלי לאונסקו ששילבה את האינטרס המקומי ברוח הפעולה העולמית.

בתחילת הדרך התקיימה פעילות כפולה: מצד אחד, תוכנית המורשת סיפקה חיזוק משמעותי לנרטיב המקומי והעניקה לגופים המשמרים תקציבים נדיבים לעשייה בתחום. היא אף הצליחה לייצר עבודה משותפת של משרדי ממשלה שונים ולהביא להתקדמות ניכרת בתחומים חדשים כמו דיגיטציה ותיעוד חומרי ארכיון. מצד שני, הארגונים הבין-לאומיים כמו הוועד הישראלי לאונסקו ואיקומוס ישראל פעלו בשיתוף פעולה עם רשות הטבע והגנים וגופים נוספים, ויחד הצליחו להביא למימושן של שלוש הכרזות אחרונות על אתרי מורשת עולמית (נחל מערות בכרמל, 2012; מערות מרשה ובית גוברין, 2014; הנקרופוליס של בית שערים, 2015).

ב־23.2.2010, ימים ספורים אחרי הכרזתו של נתניהו על גיבוש תוכנית המורשת, התקיימה פגישה בוועד הישראלי לאונסקו ובה הוחלט כי הוועדה הישראלית למורשת עולמית תבחן את האפשרות להקמתו של מנגנון מרכזי לשימור (ממ"ל) שיאגד תחתיו את העיסוק בנושאי השימור.

על פי פרוטוקול הישיבה, הודגש כי יש לבחון את האפשרות להקמת רשות שתעסוק בנושאי שימור מבלי ליצור סרבול בירוקרטי מיותר הנובע מריבוי גופים. רשות כזו תטפל בחלוקת משאבים צודקת ושוויונית בין כל האתרים שחשובים לכל המגוון התרבותי בישראל, תעסוק בתיאום בין הגופים השונים העוסקים בשימור ותהיה אחראית על הכשרה לשימור. בנוסף, עלתה האפשרות לבחון את הרחבת סמכויותיה של רשות קיימת כמו רשות העתיקות, שתוכל להתמודד ביעילות רבה יותר עם הנושא, כולל טיפול במורשת המודרנית בישראל. רשות כזו תפעל באופנים הבאים: תפתח מדיניות כוללת; תלמד ממדינות בהן המדיניות נקבעת ברמה הממשלתית עם מנגנון אכיפה שמלווה את התהליך; תסייע באיגום משאבים; תדאג לרישום מלא של אתרים ולחקיקה בנושאי שימור.<sup>43</sup>

42 ההלחם "גלוקליזציה" משקף את המתח אך גם את החיבור בין עולמי-גלובלי למקומי-לוקלי.

Alona Nitzan-Shifan, "The Walled City and the White City: The Construction of the Tel Aviv/ Jerusalem Dichotomy", *Perspecta*, January (2007): 92–104; Robertson Ronald, "Glocalization: Time, Space, Homogeneity-Heterogeneity", in M. Featherstone et al. (eds.), *Global modernities*, London: Sage, 4–25.

43 הוועד הישראלי לאונסקו, ציטוט מדיון הוועדה הישראלית למורשת עולמית, 23.2.2010. באדיבות רענן כסלו.

בחינת האפשרות נעשתה באמצעות "הליך שימוע" שבו השתתפו גופי השימור השונים. מאפריל 2010 ובמשך כחודשיים, קיימה הוועדה הישראלית למורשת עולמית סקר שמטרתו הייתה לאסוף את עמדות הארגונים והגופים החברים בוועדה בנושא הקמתו של מנגנון מרכזי ממלכתי לעניין מורשת התרבות. בין העמדות שנשמעו בלטה עמדתה של רשות העתיקות, שראתה עצמה מועמדת טבעית להוביל את מנגנוני השימור בארץ תחת השם: "רשות העתיקות והשימור". במסמך מיולי 2011 הציעה הרשות להעמיד את יכולותיה לטובת הנושא:

"לפינהל שימור ניסיון רב שנתי מצטבר עם כוח אדם מקצועי ופיתוח ברמה העולמית שפקדם את שימור מורשת התרבות בישראל בראייה מכלכלית של מכלול ערכיה. מורשת זו היא פסיפס של התרבויות שהתקיימו באזור משחר התרבות האנושית ועד ימינו. היא משותפת לקהילות רבות, ולכן נדרשת רגישות גבוהה בטיפול בה. פינהל השימור הוא הגוף הגדול ביותר שעוסק בשימור ובהובלת מדיניות לטיפול בנכסי מורשת התרבות בישראל בהתבססו על חוק העתיקות, על אתיקה מקצועית ועל עקרונות השימור המקובלים בעולם. מדיניות זו מאפשרת להנחות את הגורמים המעורבים בפעולות השימור בישראל - רשויות ציבוריות, מנהלי אתרים, חוקרים, מתעדים, מתכננים, משפטים ואנשי חינוך - ולהטעם סטנדרטים מקצועיים ברמה גבוהה".<sup>44</sup>

עמדתה של רשות העתיקות עוגנה בניסיון הרב שנצבר בה, בעקרונות האתיקה והמקצועיות העומדים לנגד עיניה, בראייה הרחבה והכוללת ובהבנה העקרונית כי פעולת השימור מחייבת עיסוק במגוון תרבויות.

להשלמת ההליך נערך מחקר על ידי איקומוס ישראל, אשר בחן את מימושו של סעיף 5 באמנת המורשת העולמית, הנוגע להקמת מנגנון שימור מרכזי ב-34 מדינות.<sup>45</sup> "הליך השימוע" וסקירת המנגנונים העולמיים העלו תשע חלופות אפשריות לדפוס פעולה,<sup>46</sup> ואלה נדונו על ידי ד"ר בני פירסט מהאוניברסיטה העברית, בדוח שכותרתו: "מנגנון מרכזי למורשת ישראל: ניתוח ובחינת חלופות", שערך עבור הוועדה הישראלית למורשת עולמית.<sup>47</sup> הדוח המליץ להקים גוף ממלכתי לשימור אתרי מורשת כמו מינהל או רשות עצמאית סטטוטורית במסגרת משרד ממשלתי קיים.

הדיון על הקמתו של מנגנון מרכזי לשימור המשיך ועלה בהקשרים שונים, אם כי לא נעשתה שום פעולה מובהקת למימושו של רעיון כזה הדורש הערכות ממשלתיות, ארגוניות וחוקתיות חדשה. הדוח הונח בין היתר על שולחנו של אגף המורשת מתוך מחשבה שיש בכוחו של האגף להמליץ עליו לקדמו.

<sup>44</sup> "עמדת רשות העתיקות בנוגע להקמת מנגנון מרכזי לשימור המורשת הבנויה בישראל", 24.7.2011. באדיבות רענן כסלו.

<sup>45</sup> גידי קורן - יו"ר איקומוס ישראל, מסמך המוגש לדני בראלי, מזכ"ל הוועד הישראלי לאונסקו, בנושא הקמת מנגנון שימור (31 אוקטובר 2010), "דוחות המדינות", באדיבות רענן כסלו.

<sup>46</sup> מסמך "תהליך שימוע: מנגנון מרכזי לשימור המורשת הבנויה בישראל", טיוטה לדיון (סעיף 4.2.1), 25.10.2010.

<sup>47</sup> בני פירסט (2011.3.10), "מנגנון מרכזי למורשת ישראל: ניתוח ובחינת חלופות", מוגש לוועדה הישראלית למורשת עולמית.

אלא שפעילויות אלה היו אדים אחרונים של שיתוף פעולה סביב "שולחן העבודה" של הוועדה הישראלית למורשת עולמית. במאי 2011 הודח מתפקידו פרופ' מייק טרנר, שהיה יו"ר הוועדה הישראלית אחרי 12 שנות פעילות, על ידי שר החינוך גדעון סער.<sup>48</sup> נסיבות הדחתו של טרנר נותרו לא מדוברות. הנושא קשור לחוות דעת שכתב כנגד הבנייה סביב רחבת הכותל. טרנר עצמו השתדל במשך השנים לא לפתוח את הנושא, אך הודה כי הייתה בכך פגיעה וכאב. את התפקיד כראש הוועדה הוא מילא במשך השנים בהתנדבות ותרומתו הייתה בהקשר זה יוצאת דופן באיכותה ובהיקפה. הדיונים שהתקיימו בוועדה למורשת עולמית היו הזדמנות נדירה לכנס דיון מקצועי גרידא בסוגיות שימור, והם הובילו את העיסוק המקומי בתחום לשיאים חדשים.<sup>49</sup>

במקומו של טרנר מונה האדריכל אריה רחמימוב (כיהן בתפקיד בין השנים 2011–2014). השינוי הפרסונלי העיד במידה רבה על חילופי גישות ביחס לשימור הישראלי. במשך כ־12 שנים התבסס תחום השימור המקומי סביב הניסיון לקדם את המורשת המקומית, תוך פנייה אל הזירה הבין־לאומית והבנת הצורך בייצוג מגוון ומרובד של המורשת המקומית הבנויה. דעיכת פעילותה של הוועדה למורשת עולמית התרחשה בד בבד עם חיזוק הזיקה לנרטיבים לאומיים צרים. פרויקט מורשת הציע תקציבים נדיבים לפעולה המחזקת את הסיפור הישראלי והיהודי. הוא שימש למעשה גוף מטה ו"שולחן עבודה" חדש של שיתופי פעולה בין גופי השימור השונים ובין משרדי ממשלה, במידה רבה בזכות הרכיב הקריטי שהיה בידו להציע – תקציב.<sup>50</sup>

באוקטובר 2012 הוצגה תוכנית אסטרטגית ויצא קול קורא לשימור פיזי של אתרים, פיתוח והנגשה. כ־300 פניות הוגשו בבקשה לתמיכה כספית, וצוות מומחים נאסף לניסוח קריטריונים לצורך בחינת הבקשות.<sup>51</sup> כשלוש שנים אחרי היציאה לדרך מותגה התוכנית מחדש תחת השם "ציוני דרך".<sup>52</sup> בינואר 2014 הורחבה הגדרתו הרשמית של אגף המורשת וסופח אליו הטיפול בנושאי הנצחה והוא נקרא: "אגף מורשת והנצחה". לאחר הבחירות לכנסת ה־34 במרץ 2015 והקמת הממשלה במאי אותה השנה, הועברה התוכנית – שנמצאה כבר בשנתה החמישית – למשרד לענייני ירושלים ומורשת בראשות השר זאב אלקין. בהמשך זכה הפרויקט ל"קיבוע", והתקבלה הארכה לשש שנים נוספות מעבר לשש השנים הראשוניות שנקבעו לו, וב־2021 אף יצא לפועל מחזור שלישי של תוכנית מורשת.<sup>53</sup> לאחר בחירות 2023 הוקם "משרד המורשת" בראשות השר עמיחי אליהו ממפלגת עוצמה יהודית.

48 ניר חסון, חיים לוינסון ונועם דביר, "בכיר באונסק"ו ישראל הודח; בכירים: זה צעד פוליטי", **הארץ**, 25.5.2011; נועם דביר, "קרוב מורשת", **מוסף גלריה, הארץ**, 21.6.2011.

49 דביר, 21.6.2011.

50 ריאיון באריאלדן-פורמן־נעמן ושחר, מרכז מורשת, 22.7.2014.

51 תוכנית אסטרטגית להעצמת המורשת הלאומית: טיוטת הדוח המסכם, 16.10.12 וכן ריאיון באריאלדן-פורמן־נעמן ושחר, פרויקט מורשת, 22.7.2014.

52 טל שלו, "שלוש שנים ל'תוכנית מורשת', אז מה היה לנו?", אתר מקוון **וואלה**, 15.1.2013.

53 ריאיון באריאלדן-פורמן־נעמן ושחר, מרכז מורשת, 22.7.2014.

הקמתו של משרד המורשת ואופן פעולתו חידדו מאוד את הנרטיב הלאומי הציוני, תוך ויתור על הפניה למגוון רחב יותר שיש בו להכיל דתות ותרבויות נוספות שהותירו את חותמן במרחב. אלא שגם בהיבטים הפנימיים עולות בשנים האחרונות טענות להעדפות המסיתות את העשייה בתחום שימור המורשת להיבטים יהודיים יותר מאשר להיבטים ישראלים, כולל הרחבת העיסוק לאתרים שנויים במחלוקת ביהודה ושומרון והזנחה של פרויקטים מרכזיים כמו בית העצמאות בשדרות רוטשילד בתל אביב.<sup>54</sup>

### חינוך, הכשרה ואתיקה בשימור

בספטמבר 2002, בחסות הוועד הישראלי לאונסקו, פרסמו פרופ' רן אהרנסון, והאדריכלים מייק טרנר ויוסף שוויד חוברת צנועה, ערוכה בזריזות, במהדורה "פנימית וזמנית" תחת הכותרת: "מקראה – מבוא לשימור". החוברת הכילה מקבץ של מאמרים בעברית ובאנגלית, חדשים ומוקדמים, קטעי חקיקה, אמנות ופסקי דין, רקע היסטורי וציר זמן המסמן רגעים מכוננים בתולדות השימור העולמי. הטקסטים הנבחרים היו לדעת העורכים בעלי חשיבות מרכזית לעיסוק ב"שימור עירוני אורבני". בדברי הפתיחה העידו העורכים כי תחום השימור "הולך בשנים האחרונות ומוצא את מקומו בישראל כצומת עשייה וחשיבה". עריכת המקראה העידה על השינוי שזיהו העורכים ועל הצורך שהתעורר בדבר. החוברת נועדה לספק חומר לימודי לקורסים בנושאי שימור שהפכו לחלק מתוכנית הלימודים במחלקות לאדריכלות של הטכניון, אוניברסיטת תל אביב ובצלאל, במכון ללימודים עירוניים וגאוגרפיה של האוניברסיטה העברית, ובמחלקות לגאוגרפיה ולימודי ארץ ישראל באוניברסיטאות בר־אילן, בן-גוריון וחיפה.<sup>55</sup> עורכי המקראה העידו כי הכוונה היא להרחיב את המקראה הזמנית לקובץ "מלא ומעוצב [...] שיעמוד לרשות הקהל הרחב".<sup>56</sup> היה זה ניסיון לייצר גוף ידע של ממש, להחדיר את תודעת השימור לסטודנטים בתחומי המרחב השונים ולהגדיל את קהילת העוסקים ובעלי העניין בתחום. החוברת מסכמת במידה רבה את המעבר מנוכחות מהוססת של תחום השימור בתוך חוגי לימוד קיימים להתפתחותן של קתדרות, מסלולי לימוד ואפילו תוכניות וחוגים עצמאיים המיועדים לעיסוק קונקרטי ומעמיק בשימור כגוף ידע נפרד. האמביציה להפוך את המקראה לחומר עיון רווח משקפת את האופטימיות ביחס למעמדו המתחזק של התחום והבנת חשיבותו התרבותית שהוגדרה מחדש.

שש שנים מאוחר יותר, בנובמבר 2008, פרסמה הוועדה הישראלית למורשת עולמית, שראתה עצמה אחראית על פיתוח מדיניות, נהלים וסטנדרטים בתחום השימור

54 משה גלעד, "כך מטפחת הממשלה את המורשת היהודית על חשבון זו הישראלית", **הארץ**, 1.4.2025; ליטל דוברוביזקי, "לאחר ששיפוץ בית העצמאות בת"א הופסק: הקבלנית תובעת את משרד רה"מ", **ynet**, 4.11.2024.

55 רן אהרנסון, מייק טרנר, יוסף שוויד (2002), **מקראה: מבוא לשימור**, הוועד הישראלי לאונסקו, הקדמה.

56 שם, הקדמה.

הישראלי, דוח מקיף תחת הכותרת "מצב השימור של המורשת התרבותית בישראל". הפרק הרביעי בדוח הוקדש לנושאי חינוך והכשרה והוא מדווח על התפתחות משמעותית. הדוח מציין קפיצת מדרגה בנושא התכנון האדריכלי בשימור בזכות התוכניות שנפתחו בטכניון בראשות ניצה מצגר-סמוק, ובאוניברסיטת תל אביב בראשות אמנון בר אור. תוכניות אלה הפכו אדריכלים ישראלים לבעלי הכשרה מקומית בשימור ואלהם הצטרפו מתכננים, גאוגרפים, כלכלנים, שמאים ובעלי הכשרות נוספות המטפלים בנושא. אולם, מציין הדוח, חסרות עדיין תוכניות בפן המעשי של שימור ובפן מחקר-ביקורתי.<sup>57</sup> אחד המוסדות הראשונים שהתייחס לשינוי המתפתח בתחום ולצורך להכשיר סטודנטים לחשיבה ועיסוק בתחום השימור היה המחלקה לארכיטקטורה בבצלאל שבה התקיימו לימודי שימור על ידי פרופ' מייק טרנר מאז שנות ה-80. בשנת 2002 הוקמה במחלקה לארכיטקטורה בבצלאל סדנת ירושלים לשימור על שם יעל לוין בשיתוף המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל, העוסקת בלימודי הסטודיו האדריכלי מנקודת מבט של שימור מורשת התרבות כעמדה אתית הנוגעת לזהות חברתית ולמערכת יחסים עם הסביבה הבנויה. הסדנה, שבראשה עמד בהמשך האדריכל שמואל גרואג, הציעה לימודי סטודיו לסטודנטים באדריכלות הבוחנים את סוגיות השימור מבחינה מעשית ותאורטית. כיום מרכז גרואג את בלוק השימור הביקורתי במחלקה לארכיטקטורה בבצלאל.<sup>58</sup> המודעות שהחלה להתפתח בבצלאל לא תורגמה להתמקדות מוחלטת במקצועות השימור, אולם יצרה נתיב של שיח בנושאי שימור. באופן דומה חלחו מקצועות השימור גם ללימודי הסטודיו במוסדות אחרים המלמדים אדריכלות. תהליך ממוסד יותר התקיים באוניברסיטת תל אביב ובטכניון, אשר הקימו בזה אחר זה תוכנית לתואר שני וללימודי תעודה בשימור. האדריכל פרופ' אמנון בר אור אשר לימד שימור בחוג לאדריכלות באוניברסיטת תל אביב מאז 1996, הקים בה בשנת 2003 את התוכנית ללימודי תעודה בשימור המורשת הבנויה (נסגרה 2008).<sup>59</sup> האדריכלית פרופ' ניצה מצגר-סמוק הצטרפה עם סיום תפקידה בעיריית תל אביב לסגל הפקולטה לארכיטקטורה ובינוי ערים בטכניון והקימה בו את מסלול התואר השני בלימודי חוץ בשימור בשנת 2006. מסלול זה נסגר בשנת 2014 ואת מקומו תפס נתיב ללימודי שימור במסגרת תוכנית הלימודים החדשה בפקולטה לארכיטקטורה בטכניון.<sup>60</sup> תוכניות אלה ביקשו להתבונן על מעשה השימור מתוך הפרקטיקה האדריכלית. בנוסף, ב-2017 חודשה פעילותו של מרכז המורשת בטכניון בזכות תרומתם של אבי ושרה ארנסון, והוא הפך למרכז לחקר המורשת הבנויה, שעיקר עיסוקו באיסוף חומרי ארכיון וחקר ההיסטוריה הבנויה של המרחב המקומי.<sup>61</sup> בהמשך התפתחו גם נתיבים תאורטיים ומחקריים לתואר שני בתחום השימור. האחד הוא "המסלול לפיתוח ושימור נכסי תרבות",

57 הוועדה הישראלית למורשת עולמית, צוות חשיבה "עקרונות שימור", פרץ ושפר 2008: 24.

58 אתר מקוון בית הספר לארכיטקטורה בבצלאל.

59 הוועדה הישראלית למורשת עולמית, צוות חשיבה "עקרונות שימור", פרץ ושפר 2008: 24.

60 אתר מקוון הפקולטה לארכיטקטורה בטכניון.

61 אתר מקוון המרכז לחקר המורשת הבנויה בטכניון, וכן הפקולטה לארכיטקטורה בטכניון.

בשיתוף המחלקות לגאוגרפיה וסביבה, וללימודי ארץ ישראל וארכאולוגיה באוניברסיטת בר-אילן, שהוקם ב־2010 על ידי פרופ' עירית עמית־כהן; והשני הוא "התוכנית" – ובהמשך "המחלקה לשימור מורשת התרבות החומרית" בחוג לארכאולוגיה באוניברסיטת חיפה, שהוקם ב־2011 על ידי ד"ר רות לין.

על פי עמית־כהן, הצמידות של נושאי השימור ללימודי גאוגרפיה היא טבעית וקיימת בעולם כולו. זאת בשל הזיקה בין היבטים תרבותיים, חברתיים, היסטוריים, כלכליים ואחרים בלימודי הגאוגרפיה והשימור.<sup>62</sup> במאמרה הדן בהתפתחות לימודי השימור, עמית־כהן מציגה 14 אבני דרך בהתפתחות השימור המודרני, ומוכיחה באמצעותן את זיקתו של השימור וחקר מעשה השימור לדיסציפלינה של לימודי גאוגרפיה. הדבר בא לידי ביטוי בעיקר מאז שנות ה־90, אז התפתח השיח המרחבי, הסביבתי והתרבותי בנכסי מורשת והתרחב העיסוק בנופי תרבות, אותנטיות, משמעות תרבותית, הערכה כלכלית, מורשת וורנקולרית, קיימות ונופים עירוניים היסטוריים.<sup>63</sup>

התפתחות נוספת נרשמה עם הקמתו של מסלול לימודים לתואר ראשון בלימודי שימור במכללת גליל מערבי בעכו בשנת 2010. המסלול נוהל על ידי ד"ר נדב קשטן ויועד להעניק רקע מגוון בתחום המורשת הבנויה הן מהיבט המעשי: אדריכלי, הנדסי, ארכאולוגי ותיעודי, הן מהיבט ההיסטורי.<sup>64</sup>

מאז הקמתו היווה המסלול במכללת הגליל המערבי אכסניה לקורס "נאמני שימור" שמציעה המועצה לשימור מבנים ואתרים כלימודי תעודה לציבור הרחב בנושא השימור. בשנים האחרונות מתקיים הקורס במסגרת לימודי חוץ באוניברסיטת חיפה. את הקורס סיימו מחזורים רבים של בוגרים בעלי עניין בנושאי מורשת מקומית. הלימודים בו כוללים לימודים עיוניים בנושאים אדריכליים, הנדסיים, תיירותיים, חברתיים וכלכליים של השימור, וכן סיורים מקצועיים בתחומי השימור. בוגרי הקורס הופכים סוכנים של הנושא בקרב הציבור.<sup>65</sup> לצד מסלולי הלימודים האקדמיים התקיימו תוכניות והכשרות על ידי הגופים עצמם. רשות העתיקות ייסדה תוכנית הכשרות בשימור במרכז לשימור על שם העיר רומא, אשר הוקם בלב העיר העתיקה בעכו ונוהל בשנים 2010–2017 על ידי ד"ר שלי אן פלג. המרכז התמקד בהכשרה מקצועית, קורסים ומפגשים לתלמידים, סטודנטים והציבור הרחב. בשנת 2015 הסתיים בו קורס מקצועי ראשון למשמרים שאורכו כחצי שנה, שהיה פרי שיתוף פעולה ייחודי בין כל הגופים המרכזיים בתחום השימור בארץ, ושותפים לו רשות העתיקות, רשות הטבע והגנים והמועצה לשימור אתרי מורשת בישראל. הקורס התקיים בתמיכה של "פרויקט ציוני דרך" באגף מורשת במשרד ראש הממשלה וזכה להכרה ולחסות מקצועית גם של הארגון הבין־לאומי להכשרת משמרים של בית הספר

62 עירית עמית־כהן (2022), "שימור מורשת תרבות מוחשית, הנכס והנוף, והשתלבותם במקצוע הגאוגרפיה בישראל", **אופקים בגאוגרפיה 100**: 174–196.

63 שם, עמ' 184–186.

64 אתר מקוון מכללת גליל מערבי.

65 אתרים מקוונים: המועצה לשימור, מכללת גליל מערבי, אוניברסיטת חיפה.

העולמי לשימור איקרום.<sup>66</sup> במאי 2021 נשרף המרכז באירועים האלימים בעכו בעת מבצע "שומר חומות", ומאז לא חזר לפעול.<sup>67</sup>

תוכניות הלימודים המגוונות שצמחו כמעט במקביל הובילו להתבססותו של גוף ידע מקומי, להתפתחות דיון ער וחיוני ולחיזוק מעמד המקצועי של בעלי הכשרה בתחום. תהליכי האקדמיזציה של השימור חיזקו את העשייה, מאחר שהם הובילו בוגרים רבים אל השדה המקצועי ואלה השתלבו בו כאדריכלים, יועצים, מתעדים וחוקרים.

גופי השימור ביקשו לחזק את הפן העיוני של העיסוק בשימור, להעשיר ולפתוח את הדיון הפנימי ואת עולם המושגים המקצועי. במרץ 2009 פורסם "מילון מושגים בשימור המורשת הבנויה", בעריכתה של יעל אלף, שיצא לאור מטעם הוועד הישראלי לאונסקו ותחום השימור ברשות העתיקות, שבאותם הימים עמד בשלבי המעבר האחרונים ממעמד של תחום למינהל. המילון נכתב מתוך הבנה כי השפה העברית מתקשה עדיין לדייק את השימוש במונחים ולהכיל אותם על המציאות המקצועית ההולכת ומתקדמת: "השימור בארץ הוא בטובן פסוים 'חלוצ' וכך גם צונחי השימור בעברית. החוסר הקיים [...] נקשה על התקשורת בין כל העוסקים בשימור [...] לא רק שחטורות טילים בעברית, אלא שגם הצונחים השגורים, ובהם 'שימור', 'שיחזור', 'תחזוקה' ו'פירוש תרבותי', אינם ברורים דיים ונתונים לשלל פשטעויות".<sup>68</sup>

המילון משמש עד היום פלטפורמה סמכותית לעוסקים בתחום. במסגרת פעולתה כיושבת ראש איקומוס ישראל ומקימת המסלול ללימודי שימור באוניברסיטת בר אילן, פעלה פרופ' עירית עמית־כהן יחד עם המועצה לשימור, להפיכת "עיתון אתרים", של המועצה לשימור אתרי מורשת, למגזין מקצועי. מאז 2011 מתפרסם בכל שנה גיליון ובו 15–20 מאמרים העוסק בהיבטים, סוגיות ודוגמאות עדכניות בנושא השימור. מגזין זה, כפי שמתארת עמית־כהן, מעיד על השינוי שחל במעמדו של השימור ובתפיסתו כתחום דעת עצמאי.<sup>69</sup>

במינהל השימור ברשות העתיקות התבססה מחלקה לפיקוח, מחקר ומדיניות שימור וגם במסגרתה יצאו לאור פרסומים שסקרו פרויקטים בשימור שנעשו במסגרת המינהל. דוגמאות לכך הם אוסף "פרויקטי הצלה" שנעשו בשיתוף תוכנית ציוני הדרך במשרד ראש הממשלה,<sup>70</sup> וכן אסופת המאמרים "שימור מורשת התרבות", המתארת פעולות שימור והנגשה שנעשו ברשות העתיקות.<sup>71</sup>

66 מיכאל כהן, שלי אן פלג (2015), "תכנית הכשרה מעשית למשמרי המורשת הבנויה", בתוך: יעל פורמן־נעמן (עורכת), פרויקטים בשימור המורשת הארכאולוגית 2013–2015, ירושלים: מינהל שימור ברשות העתיקות, ותוכנית ציוני הדרך, עמ' 8–9.

67 עופר אדרת, "בהתפרעויות בלוד ובעכו נהרסו סמלים לשימור המורשת העתיקה בישראל", הארץ, 14.5.2021.

68 יעל אלף (2009), מילון מונחים בשימור המורשת הבנויה, הוועד הישראלי לאונסקו ותחום שימור ברשות העתיקות, עמ' 6.

69 עירית עמית־כהן (2012), "דבר העורכת", אתרים המגאזין 02 (ספטמבר 2012): 2.

70 יעל פורמן־נעמן (עורכת), 2015.

71 יעל פורמן־נעמן, עדי סלע־זינר, אורין שחר (עורכות) (2018), שימור מורשת התרבות 01, ירושלים: רשות העתיקות

תולדה משמעותית נוספת בתהליך גיבושה של הדיסציפלינה וייצוב גוף הידע שלה והמרחב המקצועי היה מיסודו של הכינוס הארצי לשימור מורשת התרבות. רעיון קיומו של הכינוס החל להתגבש בשנת 2010 בשיתוף פעולה בין הוועד הישראלי לאונסקו ומינהל השימור ברשות העתיקות. לצורך ארגון הכנס התכנס פורום ייחודי שכלל נציגי גופים רבים, ובמסגרתו הוחלט על קיומו של כינוס ארצי קבוע המתארח אחת לשנתיים באחד המוסדות האקדמיים העוסקים בהוראת שימור ומזמן את כל העוסקים בתחום להתעדכן בנעשה הן בשטח הן במחקר. בין מטרות הכנס הודגש קידומו של שיח השימור, חשיפת העשייה, שיתוף בידע, יצירת שיתופי פעולה בתחום, מיסוד תשתית לפרסומים מקצועיים והעלאת המודעות הציבורית לנושא.

בסוף נובמבר 2012 התקיים בבצלאל בירושלים כנס השימור הארצי הראשון, שאכן הצליח במלאכת האיסוף של נציגי כל גופי השימור בארץ וכל העוסקים בהיבטיו השונים. בין היתר לקחו חלק: רשות העתיקות, רשות הטבע והגנים, המועצה לשימור אתרי מורשת, אגף מורשת – ציוני הדרך, איקומוס ישראל, הוועד הישראלי לאונסקו, איקו"ם, האיגוד הישראלי לשימור נבסי תרבות, עמותת האדריכלים, הארגון הישראלי לארכיונאות ומידע והמוסדות להשכלה גבוהה: הטכניון, אוניברסיטת תל אביב, אוניברסיטת חיפה, אוניברסיטת בן-גוריון, אוניברסיטת בר-אילן, בצלאל, אוניברסיטת אריאל בשומרון ומכללת גליל מערבי, ואנשי שימור מהמגזר הפרטי. כנס זה היה פלטפורמה פומבית ראשונה שפעלה בהיקף רחב גם מבחינת כמות משתתפים – כ-400 איש – וגם מבחינת היקף השיח והנושאים הנדונים. הבמה שסיפק הכנס אפשרה להציג את הנעשה בתחום, להציף סוגיות אקוטיות בנושאי השעה, ובו בזמן לפתוח את הדיון למרחבים בלתי מוכרים של העשייה והמחקר בתחום, המתקיימים לעיתים בשוליו של עולם השימור הממוסד.<sup>72</sup> מאז התקיים כנס שני באוקטובר 2014 באוניברסיטת בר-אילן וכנס שלישי בנובמבר 2016 בפקולטה לארכיטקטורה בטכניון, ובהמשך ב-2018 באוניברסיטת בן-גוריון, ב-2021 באוניברסיטת תל אביב וב-2025 באוניברסיטת חיפה (מגפת הקורונה ואירועי ה-7 באוקטובר הובילו לשתי דחיות של הכינוסים האחרונים). התמסדותו של הכנס והעובדה כי הוא נתפס כבמה חשובה וראויה מרגישות את תהליך הנסיקה של תחום השימור בארץ, אשר השותפים בו צמאים לפעילות משותפת לדיון רחב ומגוון ולשיח מתמשך ומתחדש. כך מתבסס "ההון הסימבולי" המעיד על קיומה של דיסציפלינה, קהילה מקצועית בעלת מאפיינים של השתייכות, זהות, הכשרה, מילון מונחים ואתיקה מקצועית. הכינוס הארצי השני באוקטובר 2014 כלל מושב בהנחייתה של ד"ר רבקה צבי שעסק באתיקה בשימור מורשת. המושב היה תולדה של תהליך שהחל בראשית 2014 עם כינוסם של נציגי גופי שימור והאקדמיה בניסיון לנסח מסמך אתיקה לעוסקים בשימור.

72 יעל פורמן-נעמן, עדי סלע-וינר (2019), "הכינוס הארצי לשימור מורשת התרבות בישראל", בתוך יעל פורמן-נעמן, עדי סלע-וינר (עורכות), **שימור מורשת התרבות 02**, ירושלים: רשות העתיקות.

נושא האתיקה בשימור הישראלי החל להתבסס במסגרת סדנה שהתקיימה ב־27 בפברואר 2014 תחת הכותרת "אתיקה לשימור המורשת ולמשמריה" במרכז לאתיקה, במשכנות שאננים בירושלים. בסדנה השתתפו 45 נציגים מטעם כ־20 מוסדות, גופים וארגונים העוסקים בשימור המורשת בישראל.

לסדנה קדמה עבודת הכנה משותפת של ועדה מארגנת שבה לקחו חלק נציגי הגופים המארגנים: הוועד הישראלי לאונסקו, רשות העתיקות, איקומוס ישראל, איקרום, הטכניון, אוניברסיטת בר־אילן ונציגים של המרכז לאתיקה בירושלים. ניהול התהליך, ארגון הסדנה והתאום בפועל נעשה על־ידי המחלקה למחקר ולמדיניות במינהל שימור ברשות העתיקות, כחלק מהפעילות המשותפת של מינהל שימור והוועד הישראלי לאונסקו.

מטרת הסדנה הייתה לעורר את הדיון באתיקה המקצועית בקרב העוסקים בשימור המורשת בישראל, להניע תהליכים של הטמעת הנושא בגופים השונים ובאקדמיה, ולקדם את מקצוע השימור ואת איכות השמירה של נכסי המורשת בישראל.<sup>73</sup> הצורך ביצירת מסמך אתיקה אשר יחזק את הקהילה המקצועית התפתח כחלק מהתבססות דיסציפלינת השימור. ניסוח המסמך ביקש לאגד את הנורמות והערכים הנלווים ונגזרים ממעשה השימור, ולהציב בפני העוסקים בתחום קוד בסיסי של התנהגות ראויה ושל כללי עשייה המנוסחים על ידי קהילת אנשי השימור. השיח שהתפתח במסגרת הסדנה הדגיש את הצורך, בהעדר חוק שימור, בניסוח מסמך אתיקה אשר יופץ בקרב העוסקים במקצועות השימור ויארגן את סדר היום המקצועי סביב אמות מידה ועקרונות משותפים. ההבנה שעלתה מהמפגש הייתה כי העיסוק בשימור המורשת מבוסס על ערכים תרבותיים, על אחריות מול המורשת, הציבור והקהילה ומול העמיתים המקצועיים ומומני העבודה. מתוך כך נוצר הצורך להגדיר התנהגות מקצועית ראויה, שתאחד את הקודים האתיים השונים שנוסחו בנפרד על ידי הגופים הפעילים בתחום במסגרת אמנות, הצהרות, הכרזות ושאר מסמכי מדיניות. בעקבות הסדנה, במשך כשלוש שנים, התכנס צוות כתיבה של נציגי הגופים 11 פעמים במטרה לגבש את המסמך: "אמנה לשימור מורשת התרבות בישראל". את הכתיבה והניסוח ריכזה ד"ר רבקה צבי מאוניברסיטת חיפה.

מבנה האמנה לאתיקה בשימור המורשת בישראל כולל ארבעה חלקים מרכזיים: החלק הראשון הינו מבוא ובו רקע לאמנה ותיאור חשיבותה בחמישה סעיפים המדברים על הכרה בערכים של כיבוד מורשת ואחריות מוסרית, וכן באמנות והצהרות מוקדמות בתחום; הבנת הצורך באתיקה מקצועית אחידה; שמירה על ייחודה של המורשת לגווניה וסוגיה; ומודעות לתהליכי ההתפתחות וההתמסדות המתקיימים בתחום השימור והופכים אותו למקצוע ולתחום התמחות העומד בפני עצמו ומחייב מתוך כך התארגנות מסוג זה. חלקיה השני והשלישי של האמנה מתארים בהתאמה את יעדיה ואת יסודותיה הרעיוניים: הכרת נכס התרבות, הבנתו והחובה כלפיו.

73 יעל פורמן־נעמן, עדי סלע־וינר (לא פורסם), "אתיקה בשימור המורשת בישראל"; וכן מזכר הסדנה, אתר מקוון רשות העתיקות.

החלק הרביעי והמרכזי מפרט 17 קווים מנחים לדרכי התנהלות, קבלת החלטות, תיעוד, ניטור ומעקב לביצוע כל פעולה הקשורה בנכסי תרבות. המוטו בסיומה של האמנה קורא לפעולת שימור שיש בה כדי להעביר את נכסי התרבות מהעבר אל העתיד מתוך ענווה מקצועית שמשמעותה אחריות, לימוד ומחקר, ענייניות, בקיאות ומקצועיות: "האמונים על שימור המורשת: מקבלים בכבוד, משמרים בענווה, מוסרים נאמנה".<sup>74</sup>

המסמך הסופי אושר עקרונית על ידי הגופים השותפים למהלך. הוא תורגם לערבית, צרפתית ואנגלית, הודות למעורבותה של ד"ר דלית אטרקצ'י מנהלת אגף בכיר קשרי חוץ ואונסקו במשרד החינוך. פרסום זה מעיד על קבלת תכניו. עם זאת, המסמך שאומץ על ידי הגופים השונים לא נחתם כמתוכנן על ידי ראשיהם.

### שיפור בעידן נאו-ליברלי ופוסט-חילוני: פבט אל המתהווה

קהילת השימור שהתגבשה בישראל היא מגוונת ואינטר-דיסציפלינרית. במעגליה, המתרחבים כל העת, לוקחים חלק בעלי הכשרות מקצועיות שונות: אדריכלים, משמרים, מעצבים, היסטוריונים, גאוגרפים, אוצרים, אמנים ועוד. עם השנים התחדדו תחומי הפעולה וגזרות האחריות, נוצרו גוף ידע ושפה משותפים, קמו גופים מקצועיים ובקצה תהליך ההתגבשות נדרשה קהילת השימור לסוגיות ההכשרה המקצועית והאתיקה. הטיפוס במעלה הדרך מוביל אל רגע הסיכום וההתבוננות אל האופק. התבוננות שיש בה כדי להעלות שאלות ביחס לשינויים מסתמנים ומושגים חדשים. סיומו של החלק הרביעי בספר הוא לכן קריאת כיוון להמשך דיון ומחקר בהווה ובעתיד המקצועי.

תחום השימור במדינת ישראל הגיע כאמור לשיא פעילותו בעשורים הראשונים של המאה ה-21. הוא הפך למגובש, מעודכן, מדויק ורשמי הרבה יותר משניתן היה לצפות בתחילת הדרך. אלא שלצד המסגרת המקצועית המתהדקת, היכולות הטכנולוגיות הדוהרות וחידוד נוהלי עבודה ורגולציות מקצועיות שהשפיעו על קבלת החלטות והגישות המקצועיות, נולדו מגמות ואתגרים חדשים. בין המגמות הבולטות ניתן למנות: שינויים בדומיננטיות של נרטיבים ותרבויות מקומיות; תהליכים של פוסט-חילוניות שהשתקפו בעיקר בהחלטות הנוגעות לטיפול במבני דת; מציאות כלכלית נאו-ליברלית שהובילה לתהליכי הפרטה משמעותית גם בתחום השימור וזירזה ג'נטריפיקציה כתופעת לוואי לתהליכי שימור והתחדשות עירונית; ולבסוף תהליכים של פוליטיזציה, מאבקים, התנגדויות ושותפויות ציבוריות המשתקפים בשנים האחרונות ביתר שאת בנושאים של שימור נכסי מורשת תרבות בנויה. לשם עיון מהיר בכיוונים המסתמנים אתבונן בקצרה בהשפעתם על כמה מהאתרים שנזכרו לאורך הספר ומשקפים את ההתמודדות עם המגמות החדשות המשיקות לעיתים זו לזו.

74 "האמנה לאתיקה בשימור המורשת הבנויה" (2016) ירושלים: משרד החינוך.

### ירושלים – שימור, תכנון, פוליטיקה והתנגדות

העיסוק בסיפורה של ירושלים בעשורים האחרונים מורכב מכדי להכיל את כולו. יחד עם זאת, אפשר להזכיר שתי סוגיות מהותיות שהתפתחו בעיר והן נוגעות לתכנון עירוני, ליכולות מקצועיות חדשות ולמאבקים ערכיים ופוליטיים בנושאי שימור. מאבק מרכזי אחד נוגע לסיפורו של הכפר ליפתא בכניסה המערבית לירושלים. שרידי הכפר השתמרו היטב, אף שהתרוקן הן מתושביו הערבים ב־1948 הן מהעולים החדשים שיושבו בו לאחר קום המדינה, ורבים מבתי נהרסו בכוונת מכון במטרה למנוע חזרת תושבים. לאחר שנים ארוכות של הזנחה ולבטים בנושא הטיפול בו, עומד הכפר, בשני העשורים האחרונים, בליבו של מאבק שימור. תוכנית 6036 של עיריית ירושלים ומנהל מקרקעי ישראל שקודמה בעשור הראשון של שנות האלפיים נועדה להכשיר את האתר לבניית שכונת וילות ומלונאות, כולל מערך כבישים ועבודות הכשרה מורכבות.<sup>75</sup> ההתנגדות הציבורית שהתגבשה סביב התוכנית המוצעת כללה את פליטי הכפר, צאצאי תושביו, פעילי סביבה, אדריכלים ואנשי שימור, שהתאגדו במסגרת עמותה בשם **הקואליציה להצלת ליפתא**<sup>76</sup> שהוקמה ב־2010. ההתנגדות העזה שעלתה לערכאות משפטיות הובילה להחלטת בית משפט מ־2012 שחייבה לבטל את המכרז לשיווק הקרקע ולערוך סקר תיעוד מקיף של הכפר. הסקר שערכה רשות העתיקות בכפר הפך למחקר מעמיק וחדשני, יוצא דופן בהיקפו ובשיטות העבודה והמחקר שננקטו בו, כולל מדידות פוטוגרמטריות<sup>77</sup> שנחשבו באותה עת לחידוש, הדמיות של המרחב בהווה ובעבר, מחקר גניאולוגי על תושבי הכפר לדורותיהם ומחקר היסטורי מקיף על קורותיו ושכבותיו של האתר. הסקר שהושלם בשנת 2016 והועלה לאתר יעודי באינטרנט פורט את הערכים הייחודיים והנדירים הראויים לשימור בכפר.<sup>78</sup> אף שרשות העתיקות לא הסירה את הסכמתה הרשמית מתוכנית הבנייה המוצעת, המסקנות המקיפות דיברו בעד עצמן. עוד קודם לכן, בפברואר 2015, צורפה ליפתא לרשימה הטנטטיבית הישראלית להכרזת אתרי מורשת עולם, על ידי הוועד הישראלי לאונסקו, כאתר התיישבות מסורתית היסטורית עם ערכי תרבות ונוף טבעי וחקלאי יוצאי דופן.<sup>79</sup> המאבק הציבורי ומעורבותם של גופים מרכזיים, כמו רשות העתיקות, הוועד הישראלי לאונסקו ואיקומוס ישראל, השפיעו על עתידו, ולעת עתה נעצרו המכרזים הנוגעים לבנייה בו והנושא נשקל מחדש על ידי עיריית ירושלים. זאת למרות ניסיונות של רשות מקרקעי ישראל לשוב ולפרסם את המכרז.<sup>80</sup>

75 תוכנית 6036 ירושלים, שינוי במערך ייעודי הקרקע בליפתא בשטח הכפר ליפתא (מי נפתוח), אתר מקוון תב"ע עכשיו.

76 אתר מקוון save lifta.

77 פוטוגרמטריה היא טכניקה חדשה למיפוי ומדידות אתרים על פי תצלומי אוויר באיכות גבוהה המאפשרת עיבוד לשם יצירת מפות ומודלים תלת־ממדיים.

78 סקר ליפתא – רשות העתיקות, אתר מקוון רשות העתיקות.

79 אתר מקוון אונסקו, Liftah (Mey Naftoah) – Traditional mountain village.

80 ינאל ג'בארין זינה אבו־זרקא, "הלחץ מימין והתנערות עיריית ירושלים: מתחדש המאבק לשימור כפר ליפתא", **הארץ**, 11.7.2021.

סוגייה כבדת משקל אחרת נוגעת לפעילותה של עמותת אלע"ד (אל עיר דוד) בעיר העתיקה בירושלים. העמותה שהוקמה ב־1986 חרטה על דגלה את "חיזוק הקשר היהודי לירושלים לדורותיה, ע"י סיורים, הדרכה, איכלוס והוצאת חופר הסברה. העצקת הזהות והחינוך היהודי והעצקת הקשר היהודי לארץ־ישראל. פעילות בתחום קידום אתרים בעלי חשיבות לעם היהודי וחיזוק הקשר והזיקה של הציבור אליהם". בין יעדיה עד היום עומדות משימות המתמקדות בהנכחת הנרטיב היהודי בירושלים באמצעות: תיירות חינוכית, פיתוח תיירותי סביבתי, חפירות ארכאולוגיות, התיישבות והסברה הנוגעים כולם למרחב המכונה בפרסומי העמותה "ירושלים הקדומה".<sup>81</sup> על פי דוח מבקר המדינה (2016), מאז שנות ה־90 מתקיימת חפיפה בין גזרות אחריותן של רשות מקרקעי ישראל, רשות הטבע והגנים, החברה לשיקום ופיתוח הרובע היהודי ועמותת אלע"ד ביחס לחלקות שונות בעיר דוד. על פי החוזה בין העמותה למנהל מקרקעי ישראל, העמותה אחראית לשמירה ואחזקה של חלקות בעיר דוד ומאז ראשית שנות האלפיים היא מפעילה עבור רשות הטבע והגנים את "הגן הלאומי עיר דוד", שהוא חלק מגן לאומי סובב חומות ירושלים.<sup>82</sup> פעילותה של העמותה הביאה להרחבה ניכרת של התיירות בעיר דוד תוך מספר שנים, וההצלחה הובילה אותה לתפעול אתרים נוספים בעיר: בהר הזיתים, ארמון הנציב וגיא בן הינום. כוחה של העמותה נובע מיכולתה לגייס משאבים המאפשרים לה לממן את החפירות הארכאולוגיות המתקיימות באתרים שבאחריותה. פעולתה של עמותת אלע"ד בתחום ההתיישבות ובתחום החפירות הארכאולוגיות והשליטה התיירותית באתרים מרכזיים עוררו התנגדות גדולה, ואף הובילו להערה מצד מבקר המדינה שטען להתפרקות מוסדות המדינה מאחריותם על אזורים אלה.<sup>83</sup> העמדה הלאומית המודגשת, שהעמותה מקדמת באמצעות פיתוח האתרים ואופן המסרת הנרטיב היהודי בהן,<sup>84</sup> כמו גם טענות לאי־צדק מרחבי ולא־ידיוק היסטורי בפרויקטים הארכאולוגיים שהיא מממנת – כל אלה קידמו את הקמתן של תנועות נגד. תנועות אלה ביקשו להעמיד אלטרנטיבה לבלעדיות של העמותה ושליטתה בנכסי המורשת המרכזיים בבירה. הארגונים דרשו גישה שוויונית ביחס לאוכלוסיות השונות בעיר ולמורשות שהן נושאות עימן. עמותת עיר עמים, שנוסדה בשנת 2000, מוגדרת כבלתי־מפלגתית ועוסקת במורכבות החיים בירושלים בהקשר של

81 אתר מקוון משרד המשפטים גייזסטאר, רשם העמותות; אתר מקוון עיר דוד.

82 מבקר המדינה, דוח בנושא "ניהול ותפעול של אתרי תיירות באגן העיר העתיקה בירושלים", 2016.

83 שם, עמ' 58–59.

84 המושג "המסרה" הוא תרגום של המושג האנגלי Interpretation, והוא התבסס בשיח הישראלי בחמש השנים האחרונות עם תרגום ספרו של פרימן טילדן (Tilden) שיצא לאור לראשונה בארה"ב ב־1957. המונח מתייחס לאוסף הפעולות הקשורות ביצירת משמעות ובהעברת מסרים באתרי מורשת, טבע ותרבות. תרגום הספר היה חלק מקידום הקמתו של "פורום ההמסרה הישראלי", שעוסק בפיתוח התחום. פרידמן טילדן (2021), **המסרת המורשת שלנו, כולל תוספות בהתאמה למציאות הישראלית**, מקווה ישראל: הקרן הקיימת, המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל, משרד ירושלים ומורשת, רשות הטבע והגנים, רמת הנדיב.

הסכסוך הישראלי-פלסטיני ובעתידה הפוליטי של העיר.<sup>85</sup> ארגון נוסף הוא עמק שווה שהוקם ב־2013 ופעילותו כוונה באופן ספציפי לעיסוק בסוגיות של תרבות, ארכאולוגיה ומורשת, והוא עוסק בזכויות תרבות ומורשת ושמירה על אתרי העתיקות כנכס ציבורי השייך לכל הקהילות והעמים.<sup>86</sup> שתי העמותות פועלות באמצעות פלטפורמות משפטיות ומחקריות, קיום כנסים, סיורים ופעילויות ציבוריות. ארגון עמק שווה מפרסם מחקרים ודוחות מגוונים העוסקים באתרים השנויים במחלוקת בעיר העתיקה, בהר הבית אבל גם באתרים אחרים בירושלים ומחוץ לה: מרכז העיר, מוזיאון הסובלנות, יהודה ושומרון, הר עיבל, לוד, עכו וכן התייחסויות לסוגיות עקרוניות, בשימור, חקיקה, סיווג ורישום אתרי מורשת ועוד.<sup>87</sup> קיומן של עמותות שונות והתחרות ביניהן על אופני הנחלת המורשת מעידה על כוחו המתעצם של מעשה השימור ועל המורכבות ביחס לנרטיבים ההיסטוריים הרבים שהוא עתיד להנכיח הן במרחב הן בשיח המקצועי.

#### בירעם/ברעם – מורשת דתית בעידן פוסט־חילוני

בית הכנסת בבירעם/ברעם שעבר תהליכי שיקום ושימור בשנות ה־50 וה־60 הוא מוקד עניין מרכזי בגן לאומי ברעם.<sup>88</sup> הגן הלאומי מתקיים בשטח הכפר הערבי בירעם שתושביו הוצאו ממנו ב־1948 וחרף החלטת בית משפט לא הורשו על ידי המדינה לשוב אליו עד היום. המהלכים שהאחר עובר בשנים האחרונות משקפים כיוונים עכשוויים בהתייחסות לאתרים ארכאולוגיים או דתיים מסוגו. באפריל 2022 כתב דרור בורשטיין מאמר בעיתון הארץ המהלל את יופייה של חורבת בית הכנסת בברעם כאתר פוטנציאלי ל"תפילה אחרת": "הסיטוריה הפרשיטה של חזית העבנה קוראת לעצירה ולהקשבה. כשבית הכנסת הזה פעל יש להניח שפשוט נכנסו ויצאו בשעריו בלי לתת עליהם את הדעת. עתה, כשהפקום ריק ודומם, החזית פועלת כיצירת אצנות. הקשת היפה שבמרכז תומכת עתה רק בשני האביב התכולים, וכך גם העמודים שבעבר היו בעלי תפקיד אדריכלי ועתה תומכים רק את תקרת האוויר, או עמודים כפסלים כבדים, טופשטים, הצטננים בעת ובעונה אחת כלפי מעלה וכלפי מטה. הם כמעט מתמצאים בצמרות הבוקיצות שפאחורי בית הכנסת, כמעין גזעים של אבן שהעצים משאילים להם לרגעים את עלותם. בית הכנסת, כשצו כן הוא, נבנה כפקום להתכנסות חברתית ופולחנית. אבל עתה, במצבו החרב, הוא פונה יותר החוצה מאשר פנימה. אין עוד קבוצה חברתית שמתכנסת בו, לכן ההתכנסות שהוא מציע היא מהסוג הפרטי, המדיטיבי".

85 אתר מקוון עמותת עיר עמים.

86 אתר מקוון ארגון עמק שווה.

87 לעיון בפרסומים ראו אתר מקוון ארגון עמק השווה.

88 כפר בירעם הוא תעתיק שמו של הכפר הערבי كفر برعم בו נמצאים שרידי בית הכנסת העתיק. כיום נמצא באתר בית הכנסת העתיק, הגן הלאומי ברעם. בהתייחסות לכפר אני משתמשת בתעתיק השם הערבי ובהתייחסות לגן הלאומי בשם העברי.

בדבריו פורש בורשטיין את סיפורו של האתר על שכבותיו השונות, מימי בנייתו סביב שנת 400 לספירה ועד חורבנה של הקהילה הערבית המקומית במחצית המאה ה-20. הוא מתייחס להקשר הסביבתי הגלילי, למבט הפתוח אל החרמון וגם למבט הרגשי אל עבר ירושלים. בו בזמן מתייחס בורשטיין גם לקשר בין החורבה המקומית לגני זן במזרח הרחוק המציעים אווירה פולחנית וטקסית מסוג אחר וגם לחורבן הסמוך של הכפר הריק. זוהי רומנטיקה של חורבות שמעוררת שאלות על תפקידו ונחיצותו של מעשה השימור. החורבה היא כהגדרתו "מקום זוכר" שעשוי לשמש: "מקדש מעט" לישראלים לא מעטים, מעין אפשרות ביניים בין בית הכנסת המתפקד לויתור על אפשרות קיומו של מקום קדוש". דבריו של בורשטיין מכוונים לשמירת הריק, הרמו, הזיכרון הקטוע והחלקי שמתקיים במקומות מעין אלה. הזיכרון הזה רלוונטי גם לנעשה בשרידי הכפר בסביבות בית הכנסת שם נעשו לאורך השנים לא מעט ניסיונות של הקהילה המקומית הגולה לצקת בו משמעות מתמשכת. צאצאי העקורים מבירעם קיימו במקום פעילויות קהילתיות, חלקן פעילויות שימור לא רשמיות, טקסים קהילתיים והתערבויות אמנותיות תלויות מקום.<sup>89</sup> אלא שדבריו של בורשטיין, המדגישים את ערכה הרוחני של החורבה, נכתבו על רקע התהוותה של חלופה אחרת שעניינה שחזור מלא ככל הניתן של חזית בית הכנסת. בשנת 2017, בהזמנת רשות הטבע והגנים, יצאה לפועל עבודת תיעוד של שרידי בית הכנסת ופריטים אדריכליים הפזורים סביבו. התיעוד התבסס על שיטות מתקדמות של פוטוגרמטריה. את הפעולה הובילו ד"ר יוסי בורדוביץ' איש רשות הטבע והגנים יחד עם האדריכל אמיר פרוינדליך ודיוויד צל העוסק במדידה, תיעוד ושימור תלת-מימד.<sup>90</sup> עבודתם המשותפת העלתה אפשרות חדשה לשחזור האנטבלטורה שמעל כותרות העמודים וחזית המבנה. פעולת השחזור במבנה בית הכנסת שהחלה בקיץ 2022 משקפת גישה של שחזור מבנים עתיקים במקום השארתם במצב שבו נמצאו. הפרויקט בגן הלאומי ברעם אינו היחיד ולצידו אפשר לזהות מגמה שאותה מובילה רשות הטבע והגנים של שחזור מבנים עתיקים, בהם קבר הורדוס בהרודיון וממצאים נוספים באתר, בתי הכנסת בכורזים, בבית שאן ואחרים.

את המתח בין שתי הגישות המתייחסות לבית הכנסת בברעם – זו הרואה בחורבה עצמה אופציה לעמדה רוחנית חדשה וזו הרואה בשחזור, גם אם איננו מלא, הזדמנות להצגת תמונה שלמה יותר – אפשר לפרש ביחס לאמנת ונציה (1964) שביקשה לעגן סטנדרטים מקצועיים. בין היתר, האמנה קובעת כי פעולת שחזור חייבת להתבסס על

89 Irit Carmon Popper and Alona Nitzan-Shifan (Summer 2018), "Participatory Art in Kufr Bir'im: Fissures for Suppressed Histories", **Future Anterior: Journal of Historic Preservation, History, Theory, and Criticism**, Special issue, Chad Elias and Mary Coffey (guest eds.), University of Minnesota Press.

90 אחיה ראב"ד, "כמו לפני 2,000 שנה: החל שחזור בית הכנסת העתיק בברעם", אתר **ynet**, 22.7.2022; משה גלעד, "טיול אל גן לאומי ברעם, בעקבות אחד המבנים העתיקים שנשמרו הכי טוב בישראל", **הארץ**, 1.3.2023.

חומרים מקוריים ותייעוד אותנטי, ועליה להיגמר בנקודה שבה מתחילות ההשערות.<sup>91</sup> כך, שימורו של המבנה כחורבה כולל השארת ממצאים פזורים במקומם העכשווי הם אפשרות אחת לטיפול באתר. לצד זה איסוף הממצאים תוך שחזור מיקומם המקורי באופן מדעי יכולים להיתפס גם כן כטיפול ראוי.

מעבר למשמעויות השימור גלום עניין נוסף בוויכוח סביב שחזור מבנים קדושים עתיקים או השארתם בחורבנם. עניין זה נוגע לשינויים בתפיסה הדתית המסתמנים בעשורים האחרונים ובעיקר מאז שנות ה־90. חוקרת הדתות מירה בלברג כוללת את השינויים האלה סביב הגדרת התקופה הנוכחית כתקופה "פוסט־חילונית".<sup>92</sup> לשיטתה, הציונות ראתה ביהדות קודם כול לאום ועל כן משמעותה הייתה תרבותית ולא דתית. לכן הציונות עמעמה, במידה רבה, את עולם הריטואלים והטקסים. בתי כנסת עתיקים נתפסו, כפי שעלה בחלקו הראשון של הספר, כאתרים ארכאולוגים ולא כאתרי פולחן חי, זאת אף שמשרד הדתות ניסה להעניק להם גם ערך פולחני. בשנים האחרונות ניכר שינוי מהותי בתפיסת אתרי הדת. העניין הארכאולוגי התרבותי בהם דעך. אלא שבלברג מסמנת שתי תפיסות חלופיות שצמחו במקביל והן נוגעות גם ליחס אל אתרי הדת: מצד אחד מתהווה עניין הולך וגובר ב"פלורליזם כלפי חוץ", כלומר העניין בדתות רחוקות ואקזוטיות. דבריו של בורנשטיין ביחס לחורבות בית הכנסת בברעם מעידים על יחס כזה – המקום הופך לאתר המציע אפשרות לחוויה פילוסופית, פסיכולוגית, רוחנית. בלברג קוראת לזה "ליקוט" או "שוק של דתות" שאין בו מתח או סתירה אלא ניידות, היברידיות, דינמיות ומורכבות.<sup>93</sup> הדינמיות הזו מאפשרת לייצר גם קשר הנע בין החורבה היהודית, לבין גני זן ועד לחורבן הערבי־פלסטיני הסובב אותה. מצד שני עומדת בבירור מגמת השחזור שמסמלת דווקא את הרצון להיאחז בקונקרטי, בידע הברור והמוחלט, לעיתים לצורך העשרה אינטלקטואלית או חוויה תיירותית ולעיתים קרובות מתוך רצון להתקרב אל המקור ולעשות בו שימוש מחדש. השחזורים מטעם רשות הטבע והגנים נתפסים כחלק מהשלמת החוויה התיירותית המגובה בידע מחקרי ומעניקה משמעות וחיוק להיבט הלאומי. גם כאן התאוריה הפוסט־חילונית נושאת משמעות, שכן היא מכוונת גם להתחזקות המחדשת של היהדות הדתית לא פחות מזו התרבותית או הלאומית. הדבר נובע מסיבות שונות, בהן התחזקות זרמים כמו הציונות הדתית, תופעות גלובליות של "התעוררות דתית" ומתחים אתניים ומעמדיים בתוך החברה הישראלית.<sup>94</sup> שינויים אלה יכולים להסביר את העניין בשחזור אתרים ואת הוויתור על גישת "ההתערבות המינימלית" שהייתה נהוגה בהשראת השימור הבין־לאומי עד העשורים האחרונים. לשחזור

**91** האמנה הבין־לאומית לשימור ולשחזור מונומנטים ואתרים (אמנת ונציה 1964), סעיף 9. דיון דומה ביחס לאתר דתי שאינו ארכאולוגי התקיים בנוגע לשחזור בית הכנסת החורבה ברובע היהודי בירושלים. ראו נחום מלצר (2008), "שחזור בית כנסת, החורבה", בתוך: אלי שילר וגבריאל ברקאי (עורכים), **ארץ נולדת: 60 למדינת ישראל, כתב העת אריאל** 184: 98–107.

**92** מירה בלברג, "מדע הדתות בעולם פוסט־חילוני: הקשרים גלובליים ומקומיים", **תיאוריה וביקורת** 50: 275–291.

**93** שם, עמ' 283.

**94** שם, שם.

יש משמעויות נלוות, הוא מעיד על ידע ויכולות טכנולוגיות, ובו בזמן הוא משרד כוח, בעלות ודומיננטיות מרחבית. בשנים האחרונות גופים רבים מקדמים את שחזורם ואף את חידושם של אתרי דת לסוגיהם, חלקם אתרי פולחן ואחרים אתרי עתיקות. בין הגופים אפשר למנות את הגופים הוותיקים כמו רשות הטבע והגנים ורשות העתיקות, אבל גם גופים חדשים כמו המרכז הארצי לפיתוח מקומות קדושים (הוקם ב־1989), משרד המורשת ועמותת אלע"ד. השנים הבאות יבהירו האם הבחירה בגישה המשחזרת מעידה על מגמה חדשה ועל מעמדה המשתנה של הדת ונוכחותה המרחבית באתרים לשימור.

#### צפת – נרטיבים משתנים ורפואי עבודה חדשים

השינויים המסתמנים ביחס לאתרי דת חלים גם על מרחבים נוספים המזוהים עם נרטיבים לא הגמוניים. סיפורה של צפת מבחינה זו מלא טלטלות מרתקות הנוגעות בסוגיות שימור. גדעון עפרת במאמרו על אמני צפת מתאר את השילוב הייחודי שהתקיים בגליל קודם להקמת המדינה: הרוחניות של צפת, רומנטיקת האוריינט של הכפרים הערביים מסביב והחלוציות של הקבוצות והקיבוצים. בימי ראשית הציונות, כותב עפרת: "גברה האדמה על השמים".<sup>95</sup> כלומר הנרטיבים הכרוכים בהתיישבות, חלוציות ואפילו מקור ההשראה הערבי המקומי היו דומיננטיים יותר מהנרטיב הדתי, רוחני ומיסטי המזוהה עם צפת. גם אמנון רז־קרקוצקין מציין את מקומה החרגי של העיר ואת העדרה מהנרטיב ההיסטורי ומהתודעה הלאומית ציונית־ישראלית המודרנית. צפת, לשיטתו, העמידה מודל תרבותי יהודי הנטוע בתוך "תודעת משנה", ועניינו הארץ שלאחר החורבן. בכך היא מסמלת גישה אלטרנטיבית ל"תודעה המקראית" שהציונות טיפחה.<sup>96</sup> זאת, בדומה לפער בין שימור קברי הקדושים שביצע משרד הדתות כחלק מהחייאת הזיכרון התלמודי של המרחב, לעומת הארכאולוגיה שביססה את הקשר לזיכרון התנ"כי.<sup>97</sup> צפת הייתה סמל למודל הנשלל. היא נחשבה אורתודוקסית וקבלית ולכן אִיר־ציונלית, והיחס אליה היה, על פי רז־קרקוצקין אוריינטליסטי, יחס של משיכה ורתיעה מפני האקזוטי. בנוסף, היא סימלה דתיות מזרחית, תרבות של אמונות טפלות ופולחן קדושים.<sup>98</sup> למרות זאת, צפת משכה את מחפשי הפיוט והמסתורין וגם את שוחרי התיירות והנופש. קריית האמנים הראשונה שנוסדה אחרי הקמת המדינה התבססה בצפת כבר ב־1949 בעידוד עיריית צפת, על חורבות השכונה הממלוכית חארת אל־ואטה, על גבול הרובע היהודי ההיסטורי. נוכחותה הפרה את

95 גדעון עפרת (2002), "אמנות ואמנים בצפת", בתוך: אלי שילר וגבריאל ברקאי (עורכים), **צפת ואתריה, אריאל: כתב עת לידיעת ארץ ישראל** 157–158: 184.

96 אמנון רז־קרקוצקין (2022), **תודעת משנה, תודעת מקרא: צפת והתרבות הציונית**, הוצאת ון ליר והקיבוץ המאוחד, עמ' 11–12.

97 אורין שחר ואלונה נצן־שיפטן (2014), "עולם מעגלי, עולם ישר זוויתי: בין תל חצור לקבר חוני המעגל", **זהויות** 5: 99–130; אורין שחר, "חומר ולבנים לבניין ההיסטוריה: רעיון הרצף ההתיישבותי של יצחק בן־צבי וגלגולו במרחב האדריכלי", בתוך: אמנון רמון וחנן חריף (עורכים), **נשיא בעמו: חייו ופעליו של יצחק בן־צבי**, ירושלים: הוצאת יד בן־צבי (לקראת פרסום).

98 רז־קרקוצקין 2022: 16–17.

ההימנעות הציונית מהעיר והיא משכה מבקרים ותיירים והייתה לנדבך מרכזי בחיי התרבות והתיירות בעיר. האמנים הכשירו מבנים בעלי ערך היסטורי-ארכאולוגי לשמש בתים, סדנאות, גלריות ומוזיאונים מקומיים.<sup>99</sup> בשנות ה-70, כשזוהרה של קריית האמנים דעך מעט, התעורר הרובע היהודי העתיק ומשך אליו קהילות חסידיות וחוזרים בתשובה. לשיפוצו ובנייתו מחדש של הרובע נרתמו אדריכלים שכבר הוכיחו עניין בשימור רבדים עתיקים, בהם אורה ויעקב יער וסעדיה מנדל, שעסקו גם בשימור העיר העתיקה ביפו והרובע היהודי בירושלים. עבודתם בצפת מתוארת ברחון אא של איגוד הארכיטקטים מפברואר 1974: "שיקום האתר צריך להחזיר לו את חשיבותו מבחינה היסטורית ולאומית ולהפוך אותו למוקד לתיירות חוץ ולתיירות פנים".<sup>100</sup> הרעיון המרכזי היה שמירת צביונו המקורי של האזור וטיפוחו, הסרת תוספות, שמירת מערכת הדרכים, הכנסת תשתיות, שמירת אופי המבנים תוך הרס, שיפוץ, שימור ושחזור לפי מצב המבנה. בנוסף הוחלט כי בנייה חדשה "תעוצב בהתאמה לאופיו של האתר". בפועל על חלק מהרבעים העתיקים תוכננו שכונות חדשות, כמו זו של חסידי ברסלב שתכנן סעדיה מנדל.<sup>101</sup> בשנות ה-80 הכין האדריכל אמנון בר אור סקר של בתי הכנסת המקומיים, שבמסגרתו התוודע לאוצרות העיר העתיקה. הוא אף עשה ניסיונות עצמאיים ראשונים בשימור מבנים מקומיים והכין עבור משרד השיכון תוכנית לשיקום הרובע, כולל ביצוע סקרים מקדימים. אלא ששנות ה-90 הובילו להשקעה בבנייה חדשה, והעיר העתיקה דעכה שוב.<sup>102</sup> לרגעים היא חזרה למפת התיירות באמצעות פסטיבלים מקומיים, אמנות ופולקלור יהודי שאפיינו אותה. אלא שלאורך השנים גדלה והתחזקה בצפת הקהילה החרדית. מכללת צפת שחידשה פניה בשנת 2007 אימצה כמה מבנים מוקדמים שעברו שימור ושולבו בקמפוס. בתי הכנסת בעיר העתיקה עברו תהליכים שונים של שימור, אבל מצב העיר בכללותו לא התפתח. אט אט היא יצאה מחוץ לתחום העניין החילוני.<sup>103</sup> בשנים 2003–2004 החלה עבודה של רשות העתיקות על סקר העיר צפת, העבודה נעצרה וחודשה ב־2019 בהיקף חסר תקדים. בתווך, בשנת 2011 ניסתה רשות העתיקות להוציא לפועל שיתוף ציבור בתהליכי שימור העיר, באמצעות הקמת גוף נאמנים מקרב התושבים הוותיקים, רובם לא בני העדה החרדית, שיהיו גורם מתווך בין התושבים לבין הרשויות. את התהליך הובילה דינה אבשלום גורני מרשות העתיקות, והניסיון, לשיטתו של אלדד גרינפלד שבחן אותו,

99 אלי שילר (2002), "קריית האמנים", בתוך: שילר וברקאי (עורכים), 191–194.

100 "הרובע היהודי, העיר העתיקה צפת – יעקב, ואורה יער, ארכיטקטים", בתוך אא ירחון איגוד הארכיטקטים, אגודת האינג'נרים והארכיטקטים בישראל, פברואר 1974, עמ' 8–10.

101 שם, עמ' 10.

102 אמנון בר אור (2013), **זמן שימור**, תל אביב: הוצאת בבל, עמ' 109–111.

103 מירב מורן, "הדמוגרפיה עושה את שלה: בצפת מתהווה עיר מעורבת מסוג חדש – חרדית-ערבית", **הארץ**, 15.6.2023.

הוכתר כהצלחה.<sup>104</sup> לאחר שנים רבות של הזנחת העיר העתיקה, חוסר הסדרה תכנונית-סטטוטורית שלה והדרדרות פיזית מואצת קודמה במינהל התכנון יוזמה להכנת תוכנית מפורטת וסקר. בתחילת שנת 2019 פנה מנהל התכנון אל רשות העתיקות בבקשה להכין נספח שימור לתוכנית הכוללת לעיר, ולערוך סקר שימור לעיר העתיקה כחלק מהכנת התוכנית המפורטת של צפת העתיקה. סקר התיעוד נועד לשמש בסיס מידע למתכננים: מנהל התכנון, העירייה והאדריכל ערן מבל. ההחלטה בצפת הייתה למנות אדריכל חיצוני עצמאי שתפקידו ללמוד את סקר השימור, ובדיאלוג עם עורכי הסקר ברשות העתיקות, לאתר מקומות לעיבוי בנייה (Infill). נחיצותו של סקר השימור נבעה מההבנה הכפולה כי לצד שינויים תכנוניים גדולים הצפויים בעיר, נעשים כל העת גם שינויים באופן פרטי, בבתים עצמם, שפוגעים בעתיקות מקומיות ושני ההיבטים דורשים התייחסות. ואכן בגישה המסתמנת בצפת יש, על פי גרינפלד, רכיבים רבים המייצגים תפיסת שימור שתתמוך ביוזמות מלמטה-למעלה באמצעות יצירת תמריצים עבור התושבים לקחת חלק בעבודות השימור מתוך הכרה בנכסי המורשת שהם חיים בהם.

הסקר שהתגבש בצפת הוא המפורט והמתקדם ביותר שנעשה בעיר עתיקה בישראל עד היום. הוא נועד בין היתר לנסח הנחיות לשימור כמו גם ליצור נספח לתוכנית הכוללת לכל התחום הסטטורי של צפת המציין מתחמים לשימור ברחבי העיר. הסקר נעשה ומרוכז בתוכנת GIS,<sup>105</sup> במטרה לשמש את המתכננים אבל גם לאפשר ניהול של השימור בצפת אחרי סיום הסקר ולהוות מודל לניהול מידע שימורי של ערים עתיקות ברחבי הארץ. בסופו של דבר, מי שישתמש בכל הידע הוא עיריית צפת והוועדה המקצועית לשימור שהקמתה, הרכבה וסמכויותיה מוגדרות בתוכנית. הסקר כולל 450 דונם ו-800 מבנים וכן 200 דונם של בית הקברות היהודי, המצודה הצלבנית הרבעים היהודיים בצפון העיר העתיקה והרבעים המוסלמים על השלוחה הדרומית המתונה, וכן הרבעים שנהרסו ב-1948. התהליך כולל הכנת מודל תלת-מימדי, פוטוגרמטרי, ניתוח קרטוגרפי כרונולוגי מבוסס מפות ותצלומי אוויר והכנת כרטיסי תיעוד ומידע לכל מבנה. המידע כולו מרוכז בתוכנות ובצפיין (Viewer) המאפשרות צפייה במודלים ובמידע ואף יהיה פתוח בחלקו לציבור הרחב. שיטות העבודה המתקדמות שננקטו בסקר צפת הן פיתוח של השיטות שננקטו בסקר ליפתא ונפרשו על שטח עירוני גדול ומורכב יותר, והן מביאות לשיאים חדשים את יכולות התיעוד וניהול המידע שנאסף. באמצעות הידע הזה נעשו תהליכי ניתוח אורבניים והיסטוריים מגוונים. המערכת המורכבת הזו כוללת סקרים ומתכננים, צילום והפקת מודלים, תהליכי איסוף והצגה של המידע באופן מתקדם, סקר ארכאולוגי

104 אלדד גרינפלד (2020), "עכו וצפת – גישות שונות לשימור מרקמים עתיקים באזורים בעלי חוסן עירוני נמוך", אתר מקוון אורבנולוגיה: האתר של המעבדה לעיצוב עירוני בראשות טלי חתוקה, 9.3.2020. על פי יערה שאלתיאל מרשות העתיקות, נכון להיום רוב התושבים שלקחו חלק בגוף הנאמנים כבר לא מתגוררים בעיר העתיקה.

105 תוכנת GIS מיועדת לצפייה, העברה, עריכה וניתוח מידע גאוגרפי.

וליווי סטטוטורי, וכן עבודת ייעוץ שימור וקשרי קהילה.<sup>106</sup> במידה רבה הסקר מעמיד סטנדרטים חדשים של עבודת תיעוד ותכנון השימור בעיר, ויש להאמין שזה ילך ויתפוס מקום באתרים נוספים בארץ. בהקשר זה נשאלת השאלה האם הסקר מבטא שינויים בהבנת משמעותה וחשיבותה של צפת או מגמות תרבותיות חדשות בחברה הישראלית המשתקפות ביחס אליה? או שהוא תוצר של תהליך תכנוני הכרחי שיהיה בו כדי לעודד שינויים בתפיסת המרחב ההיסטורי הייחודי הן "מלמטה" על ידי התושבים הן "מלמעלה" על ידי פרנסי העיר וגופי השימור?

#### יפו – כלכלה, ג'נטריפיקציה ואידאולוגיה

קשה לסיים את סקירת מקומו של השימור בישראל מבלי לדון בסוגיות כלכליות הכרוכות בעידן הנאו־ליברלי שאנו מצויים בו. השיח על השימור שהתהווה בגופים הציבוריים לאורך השנים יישאר חלקי ללא אזכור תהליכי ההפרטה האינטנסיביים שעובר גם תחום השימור בעשורים האחרונים, זאת לצד התמסדותו הציבורית והתודעתית. סעיף אחד אחרון לא יפתור את הדיון בנושא המחייב המשך מחקר נפרד. אדריכלים רבים הנוגעים בעשייתם במעשה השימור משנים אותו ומשכללים אותו ללא הרף. חלקם עובדים בשירות הגופים הציבוריים או הממסדיים, אחרים פועלים בשוק הפרטי, כולם משפיעים על המרחב העירוני ההיסטורי ומושפעים ממנו בו בזמן, כולם מגיבים לתנועת המטוטלת שבין התחדשות עירונית הכרוכה בהרס לבין תודעת שימור מתגברת.<sup>107</sup> העיר תל אביב־יפו בהקשר זה היא מעבדה אינסופית האוצרת דוגמאות רבות מספור להשפעתו של השימור על המרקם והנראות העירונית, על המבנה החברתי שלה ועל הנרטיבים המוצגים בה. היא גם אחת המתקדמות ביצירת מנגנון שימור עירוני חזק ופעיל שהחלטותיו מיושמות ומשפיעות על המרחב היומיומי שחווים תושביה.<sup>108</sup>

התבוננות ספציפית על יפו משקפת בחריפות את מגוון השינויים של העידן הנוכחי, שכן היא כוללת מתח אינהרנטי בין אוכלוסיות שונות: יהודים וערבים, אוכלוסיות מבוססות ומוחלשות. תהליכי שימור, התחדשות עירונית ובנייה אינטנסיבית שנעשו לאורך השנים ביפו הובילו לג'נטריפיקציה גואה, לחיזוק האוכלוסייה היהודית המבוססת על חשבון קהילות מקומיות ערביות ויהודיות מוחלשות. מאמרים, סרטים, סדרות ופרויקטים עסקו בנושא בשנים האחרונות והדיגמו עד כמה מושפע המצב החברתי בעיר מתהליכי השימור והחידוש העירוני שהחלו עם שימורה המוקדם של העיר העתיקה בשנות ה־60 והוא מתפתח עד

**106** על פי הרצאות: אדר' יערה שאלתיאל ואדר' אמיר פרוינדליך, יד בן־צבי, 14.6.2023; וכן יערה שאלתיאל, הטכניון, 26.6.2025.

**107** בר אור 2013; אלכסנדרוביץ 2024.

**108** על אודות המנגנון העירוני שהתפתח בעשורים האחרונים בתל אביב ראו ירמי הופמן, 2025.

היום.<sup>109</sup> היבט משמעותי בעיר נוגע למונומנטים היסטוריים רבים שעברו תהליך שימור ושימוש מחדש (re-use), בהם כיכר השעון, בית המעצר הקישלה, בניין הסראיה, נמל יפו ואחרים. אתרים אלה היו נתונים לא פעם לוויכוח בין עמדות שימור שונות. הסיבה לכך היא בין היתר העובדה שהם נושאים משמעות שאיננה רק שימושית, אסתטית או עירונית אלא גם אידאולוגית ופוליטית. הדיון המקצועי הער המתקיים בעניינם בשנים האחרונות מוביל אותי להתבונן לא בתהליכי השימור עצמם אלא בדיון מחקרי ובהמשגות חדשות שצומחות מאז סוף שנות העשרה של המאה ה-21, מהמרחב היפואי ותהליכי השימור שהוא עובר. חמי שיף וטובי פנסטר מציעים במחקריהם חיבור חדש בין הכלכלה הנאו-ליברלית לפעולת השימור העירונית. הנאו-ליברליזם, שאמור לכאורה לאפשר הכלה של מתחים בין קבוצות חברתיות שונות באמצעות הפרטה המבוססת על שיח כלכלי ומקצועי, מייצר בפועל שיקוף של יחסי כוחות בין קבוצות הגמוניות ומוחלשות.<sup>110</sup> שיף ופנסטר מכנים זאת "משטרי מורשת נאו-ליברליים", שבחסות השיח המקצועי והכלכלי מתעלמים מההיבטים האידאולוגיים של מעשה השימור. כדוגמה הם דנים במתח שנוצר בין עיריית תל אביב-יפו למועצה לשימור אתרים בעניין אתרי מורשת ביפו, כמו בית המכס המנדטורי בנמל יפו שהוקם בסוף שנות ה-20 על ידי הבריטים בסגנון בין-לאומי. העירייה לשיטתם ביקשה לוותר על שימור המבנה מטעמים סמויים של "מורשת מאיינת", המרחיקה מהמרחב נרטיבים פוליטיים או שנויים במחלוקת, ואילו המועצה לשימור אתרים ביקשה לפעול בגישה של "מורשת מתעדפת" המדגישה נרטיב היסטורי נבחר. לשיטתם של שיף ופנסטר, שתי הגישות מדגישות את הנרטיב ההגמוני גם אם האחת מכילה את סיפור המאבק עם הנרטיבים המתנגדים. הסיטואציה המתוארת במאמרם היא בסיס לקריאה ודיון במקרי שימור שונים אשר בחסות שיקולים מקצועיים וכלכליים מייצרים שינוי תודעתי במרחב ומקבעים נרטיבים ומשמעויות פוליטיות ואידאולוגיות.

בעבודת הדוקטורט שכתב האדריכל שמואל גרואג (2022) הוא מתייחס לשדרה היפואית כ"ארכיון משוטט" ודן בשימור בעיר לאורך השנים באמצעות מושגים תאורטיים מתחום "השימור הביקורתי", וכך הוא כותב בתקציר המחקר:

"שימור ביקורתי אינו עוסק בשימור מנקודת מבט אסתטית, וגם לא נועד לשרת את עיצוב הפורשת ההגמונית. להיפך, הוא מניח שאתרים שנויים במחלוקת הם בעלי תפקיד מרכזי בשיח השימור, ובהתאם לכך מייחס תפקיד מרכזי ובלתי נפרד למורשת הפועט בפיוחד כאשר היא נמצאת בסכנה של הרס או פחיקה".

**109** סדרת טלוויזיה חשובה בהקשר זה הייתה: "המדריך לג'נטריפיקציה", שהפיקה אסנת טרבלסי וביימו קרן שעיו ולביא ונונו עבור "הוט 8" ב-2021. מאמרים בנושא נכתבו על ידי מונטרסקו ופביאן (2003); דיון משמעותי בנושאים אלה תוך השוואה בין יפו לירושלים מתקיים בעבודת הדוקטורט של חמי (מנחם) שיף (2020). **שימור וארכיאולוגיה כפרקטיקות נאו-ליברליות: התחדשות עירונית והבניית זהויות בתל אביב-יפו ובירושלים**, החוג לגאוגרפיה והחוג לארכיאולוגיה, אוניברסיטת תל אביב. דיונים בקשר בין שימור ונאו-ליברליזם ביפו ראו גם בספרה של טובי פנסטר, 'ארכיאולוגיה של כתובות: בית, היסטוריה ובעלות בתכנון העיר הישראלית-פלסטינית', חיפה: פרדס הוצאה לאור.

**110** שיף ופנסטר 2022: 39–41.

תובנה זו חיונית להמשך הדיון ביכולתו העתידית של מעשה השימור לייצר מרחב מגוון, מודע, רב רובדי ואפילו מוסרי יותר והיא עדות לשינויים חשובים שעובר שיח השימור בישראל. תפקידו של השימור כפעולה של כתיבת היסטוריות במרחב הייתה נקודת מוצא בכתיבתו של הספר הזה. אופני הכתיבה התפתחו והשתנו עם השנים. המקרים שהוצגו בפרק האחרון הם ייצוג מצומצם המשקף את מורכבות מעשה השימור ומשמעויותיו האידאולוגיות והפוליטיות שניכרות ביתר שאת היום.

אדוארד סעיד במאמרו על מקצועיות וחובבנות (Professional and Amateurs) מתריע מפני המקצועיות או התמקצעות היתר המובילה לאובדן התרגשות, התלהבות, דאגה וחיבה מקצועית. הוא מזהיר מפני ההצטמצמות המקצועית למומחיות צרה, מפני התפתחות אינטרסים סקטוריאליים, מעורבות נמוכה, הימנעות מהצבת שאלות ואתגרים לטובת היסחפות אחר הרווחים התגמולים, הכוח והסמכות. המקצועיות, טוען סעיד, היא האיום של האינטלקטואליות.<sup>111</sup>

מעשה השימור בישראל עבר תהליכי התמסדות אינטנסיביים בשנים האחרונות. חלקם הפכו אותו מדויק ומקצועי יותר וחלקם הובילו לבירוקרטיות וניהול יתר שמצמצמים מטבעם את יכולת קבלת ההחלטות והשיפוט האישי. אולם ניכר כי למרות ההתמסדות המקצועית המכבידה לעיתים על היומיום המעשי בתחום וגורעת, כדבריו של סעיד, מהיציירתיות וההתלהבות של החובבנים, מתקיימת בשימור הישראלי גם התפתחות מקצועית ואינטלקטואלית ממשית. השיח הפך ביקורתי יותר ומבטא יכולת חשובה לבחון את הדיסציפלינה ואת העשייה מתוך עצמן. זאת מאחר שהוא צומח לא אחת בקרב אנשי המקצוע: אדריכלים, משמרים, מתעדים וחוקרים. בהיבט הזה אפשר להבחין כי דיסציפלינת השימור בישראל מצויה בתהליך של התבגרות, התפתחות והתבוננות פנימית חיונית. נותר לקוות כי אלה יאפשרו את המשך התפתחותה גם בהיבט המעשי ויסיעו להרחבת החזון שהיא נושאת.

111 Said 2003: 460–465.